

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE
H. S. KOSTYUK INSTITUTE OF PSYCHOLOGY

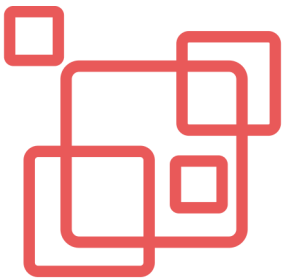
ASSOCIATION POUR LA PROMOTION DES SCIENCES ET DES INNOVATIONS

PSYCHOLOGICAL JOURNAL

Scientific Review

Volume 10 Issue 1 (81) / 2024

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Kyiv, Paris
2024

UDC 159.9 (051) P 86

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Council of H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

State Registration Certificate of the scientific review «Psychological journal» as a printed mass media — KB № 24063-13903 ПП of 22.07.2019, issued by Ministry of Justice of Ukraine.

The collection of research papers was inserted in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology.
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 of 17.03.2020, Annex 1).

Reviewers:

Antonina Gryś - PhD (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Tetyana Yablonska - Doctor of Psychological Sciences, Professor, Lecturer at the Department of Developmental Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

Editor-in-Chief:

Serhiy Maksymenko, Doctor of Psychological Science, Professor, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Editorial board:

Lyudmila Karamushka, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Organizational Work and International Scientific Relations of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Natalia Chepeleva, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Oleg Kokun, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Innovative Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Halyna Beuz, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Tatyana Yablonskaya, Doctor of Psychology, Professor, Associate Professor, Department of Developmental Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine;

Vadim Barko, Doctor of Psychology, Professor, Chief Scientific Officer, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Michel Wieviorka, Professor, Doctor of Science, President de la Fondation Maison des Sciences Sociales de L'homme (FMSH), Paris, France.

Oleg Gorbanyuk, PhD, Associate Professor, Department of General Psychology, Institute of Psychology, Catholic University of Lublin, Lublin City, Republic of Poland;

Alfred Pritz, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of the University. Sigmund Freud, Vienna, Austria.

Halina Humeniuk, PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Olexey Chebikin, Doctor of Psychology, Professor, Rector of South Ukrainian Pedagogical University, Odessa, Ukraine;

Tetiana Melnychuk, PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher in the Laboratory of Organizational and Social Psychology of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine (Deputy-Editor-in-Chief);

Ksenia Maksimenko, Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Anastasia Sidorenko, Doctor of Psychology, Associate Professor of the Department of General and Medical Psychology of the O.O. Bogomolets National Medical University, in combination with a doctor-psychologist of the consultative polyclinic of the State Scientific and Practical Medical Center of Pediatric Cardiology and Cardiac Surgery, Ministry of Health of Ukraine, Kyiv Ukraine;

Tamara Govorun, Doctor of Psychology, Professor, O.P. Jindal Global University. Joint Director, Jindal Institute of Behavioral Sciences and Associate Professor, O.P. Jindal Global University, Haryana, India;

Stanislav Klimovsky, PhD, Vice-President of the Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, Paris, France (Deputy-Editor-in-Chief);

Mykyta Panov, PhD in Psychological Sciences, Assistant Professor, Department of Special Pedagogy and Special Psychology, Municipal Institution of Higher Education “Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy” of Zaporizhzhia Regional Council, Zaporizhzhia (Ukraine)

P 86 Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. — Issue 10. — Vol. 1. — Kyiv : H. S. Kostyuk Institute of Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine , 2024. — 64 p.

This scientific review is dedicated to the discussion of the most prominent issues of contemporary psychology. It presents a wide range of scientific studies, for example, the psychological analysis of adolescence, the influence of the family in the psychological development of the child, the different aspects of emotional intelligence, personality representations, etc...

The target readership of this scientific review includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

APSCI

Per Aspera Ad Astra

© Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, APSCI, 2024

© Authors, 2024

CONTENTS

Olena Vlasova, Olha Potonska, Nataliia Dembytska

THEORETICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF CHILDHOOD
FEARS IN THE FORMATION OF BEHAVIORAL STEREOTYPES
IN ADULTS.....7

Halyna Chuyko, Yan Chaplak, Tetyana Koltunovich

TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE
SITUATION OF WAR.....18

Oleksandr Latyshev

SUBJECT-OBJECT RELATIONS IN THE PSYCHOLOGY
OF CONSCIOUSNESS.....31

Iryna Zubiashvili, Tetiana Melnychuk, Denchyk Artem

SUBJECTIVE POSITION OF STUDENT YOUTH:
CONCEPT AND CONNECTION WITH ECONOMIC
SOCIALIZATION.....42

Viktoriiia Petrushenko

CONCEPTUAL DIRECTIONS FOR ESTABLISHING
PARADIGMS IN LEGAL PSYCHOLOGY.....51

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

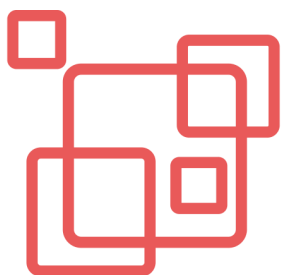
АСОЦІАЦІЯ ПІДТРИМКИ НАУКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Том 10 Випуск 1 (81) / 2024

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Київ, Париж
2024

УДК 159.9 (051) П 86

Друкується та поширюється через мережу Інтернет за рішенням Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія KB № 24063-13903 ПР від 22 липня 2019 року.

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України згідно Додатку № 1 до наказу Міністерства освіти і науки України 17.03.2020 № 409 як наукове фахове паперове видання (Категорія Б).

Рецензенти:

Гриць Антоніна Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Яблонська Тетяна Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, викладач кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

Головний редактор:

Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Редакційна колегія:

Барко Вадим Іванович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Бевз Галина Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Вієрьовка Мішель, доктор наук, професор, Президент Наукової фундації суспільних наук (La Fondation Maison des sciences de l'homme), м. Париж, Франція;

Говорун Тамара, доктор психологічних наук, професор, Глобальний університет імені О. П. Джиндала, місто Хар'яна, Індія;

Горбанюк Олег, доктор хаб., доцент, кафедра загальної психології, Інститут психології Католицького університету Люблін, місто Люблін, Республіка Польща;

Гуменюк Галина Вадимівна, кандидат психологічних наук, доцент, вчений секретар Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Клімовський Станіслав, кандидат юридичних наук, віце-президент Асоціації з підтримки науки та інновацій (Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations), місто Париж, Франція;

Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Максименко Ксенія Сергіївна, доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Мельничук Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Прітц Альфред, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда, м. Відень, Австрійська Республіка.

Панов Микита Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна;

Сидоренко Анастасії Юріївна, доктор медичних наук, доцент кафедри загальної і медичної психології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, місто Київ, Україна;

Чебікін Олексій Якович, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, ректор Південноукраїнського педагогічного університету, місто Одеса, Україна;

Чепелева Наталія Василівна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Яблонська Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, місто Київ, Україна.

П 86 Психологічний часопис : науковий журнал / за ред. С.Д. Максименка. — Том 10. — Вип. 1. — Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2024. — 64 с.

Збірник містить результати наукових робіт з актуальної проблематики психологічної науки та практики, зокрема, особливу увагу приділено психологічному аналізу підліткового віку, впливу сім'ї у психологічному становленні дитини, аспектам емоційного інтелекту, особистісних уявлень тощо, окрім того досліджено низку інших цікавих та корисних для психологічної практики проблем.

Цей випуск призначений для науковців у галузі психології, викладачів психологічних наук, практичних психологів та студентів-психологів.

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Volume 10 Issue 1 (81) 2024

© Асоціація підтримки науки та інновацій, Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, APSCI, 2024

© Колектив авторів, 2024

<http://www.apsijournal.com/>

ЗМІСТ

Власова О. , Потонська О. , Дембицька Н.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ У
ФОРМУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ
ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ.....7

Чуйко Г. В., Чаплак Я. В., Колтунович Т. А.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ
У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ.....18

Латишев О. В.

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В
ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ.....31

Зубіашвілі І., Мельничук Т., Денчик А.

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ:
ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ.....42

Петрушенко В.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ КОНСТИТУЮВАННЯ
ПАРАДИГМ У ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....51

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ У ФОРМУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ

Олена Власова¹, Ольга Потонська², Наталія Дембицька³

¹ Доктор психологічних наук, професор, Завідувач кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9894-0038>

² Кандидат наук, кафедра психології, Університет сучасних знань, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7608-3776>

³ Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, кафедра психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6978-7655>

UDC: 159.9

АНОТАЦІЯ

Стаття, присвячена вивченню важливої проблеми психології та психіатрії - впливу дитячих страхів на доросле життя людини, розглядається з різних поглядів та аспектів. Дослідження виконується з використанням різноманітних методів, включаючи системний аналіз, порівняльний метод, методи моделювання та класифікації, для глибшого розуміння даної проблеми.

У роботі здійснюється аналіз сучасного наукового розуміння стереотипів поведінки з психологічної та психофізіологічної точок зору. Розглядаються різноманітні детермінанти появи стереотипів у поведінці дорослої людини та їх взаємозв'язок. Важливо виокремити та проаналізувати роль дитячих страхів у формуванні стереотипів, що визначають спосіб поведінки людини в дорослому віці.

Після глибокого теоретичного аналізу та узагальнення інформації з фахових джерел, у роботі побудована концептуальна модель впливу дитячих страхів на способи поведінки дорослої людини. Ця модель є важливим кроком для подальшого розуміння та дослідження цієї складної проблеми.

Застосування отриманих результатів може мати практичне значення для психологів, вихователів, учителів та студентів педагогічних, психологічних та соціальних спеціальностей. Розуміння впливу дитячих страхів на розвиток особистості дорослої людини є ключовим елементом для розробки ефективних методів психологічної підтримки та інтервенції.

Отже, дана стаття має важливе теоретичне та практичне значення і може служити стимулом для подальших досліджень у цій області.

Ключові слова: дитячі страхи, стереотипи поведінки, ригідність, психологічні детермінанти поведінки дорослих, інтолерантність до невизначеності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З кінця 1900-х років можна почути думки, що ми живемо в часи страху або навіть у культурі страху. Незалежно від того, чи це страх екологіч-

них катастроф чи страх терористичних атак, зараз багато людей живуть у стані постійної тривоги щодо небезпек, які щодня представляють у ЗМІ, популярній культурі, Інтернеті, електронній пошті та інші. У цьому контексті доволі актуальною в науковому плані постає

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olena Vlasova, Olha Potonska, Nataliia Dembytska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

проблема дитячих страхів як одного з вирішальних чинників поведінки дорослої людини. Розроблена психологічна концепція дослідження впливу дитячих страхів на способи поведінки людини в дорослому житті, як і підготовлені на цій основі рекомендації та посібники для дитячих психологів, викладачів сприятимуть зміцненню психологічного здоров'я українців різного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Деякі вчені заходять так далеко, що стверджують, що державна політика та приватне життя стали пов'язаними страхом; страх став емоцією через яку керують суспільним життям (Hornfeldt, 2018). Зазвичай страх виникає, коли сенсорні системи мозку визначили, що зовнішній подразник становить загрозу. Активація схем виявлення загрози викликає загальне підвищення збудження мозку і може призвести до зміненої обробки загроз: розладів страху та тривоги. Існує три передбачувані стадії, які організм використовує для реагування на стресові фактори, які називають загальним адаптаційним синдромом:

Тривога: перша реакція на стрес сигналізує організму, що існує небезпека, і треба готуватися протистояти загрозі. Активізується вісь гіпоталамо-гіпофіз-наднирники і вегетативна нервова система. Виділяються первинні гормони стресу кортизол, адреналін і норадреналін.

Опір: організм починає відновлювати баланс і настає період відновлення. Гормони стресу можуть повернутися до норми, але може залишитися зниження захисних сил і адаптаційної енергії.

Виснаження: на цій фазі стрес переживається тривалий час. Здатність організму чинити опір втрачається, тому що його адаптаційна енергія зникає. Це часто називають перевантаженням, вигоранням, втому надниркових залоз, дезадаптацією або дисфункцією (Rosenberg, 2017).

Для дітей нормально іноді виявляти ознаки тривоги, занепокоєння та страху. У більшості випадків занепокоєння у дітей проходить і не триває довго. Відомо, що різні страхи часто розвиваються на різних стадіях розвитку дитини. Наприклад: немовлята і малюки часто бояться гучних звуків, висоти, незнайомих людей і розлуки з мамою; діти дошкільного віку можуть поча-

ти проявляти страх самотності та темряви; діти шкільного віку можуть боятися надприродних речей (наприклад, привидів), соціальних ситуацій, невдач, критики чи екзаменів, а також фізичної шкоди чи загрози. Також необхідно зазначити, що немовлята та маленки діти не схильні турбуватися про речі. Щоб діти хвилювалися, вони повинні уявляти майбутнє і погані речі, які в ньому можуть статися. Саме тому відчуття занепокоєння є характерним для дітей старше 8 років. Чим старшими стають діти – тим про більшу кількість речей вони турбуються. У ранньому дитинстві вони можуть турбуватися про те, щоб не захворіти або не отримати травму. У більш старшому віці та в підлітковий період фокус стає менш конкретним. Наприклад, вони можуть багато думати про війну, мати екологічні, економічні та політичні страхи, страх руйнування сімейних стосунків тощо (Raising Children Network, 2021).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Традиційно стереотип визначався як надмірно узагальнені атрибути, пов'язані з поведінкою як окремих людей, так і груп. Досить довго дослідники-психологи намагалися визначити, чому певні люди використовували стереотипи, і протягом досить довгого періоду часу стереотипи вважалися причиною психічної помилки або неправильного уявлення про світ, «упередженого» пізнання індивіда, що є результатом дії таких факторів, як «простота» думки і впливає з особливостей його виховання та соціальної мотивації (Hinton, 2017). Однак сьогодні розуміння поняття стереотип розширилося, що дало можливість вивчати не лише дане поняття з педагогічно-соціальної точки зору, але й розглядати стереотип як частину несвідомої поведінки дорослої людини.

Формулювання мети статті. Дане дослідження спрямовано на всебічний аналіз: явища стереотипу з психологічної та психофізіологічної точок зору, зокрема, визначення психологічних чинників стереотипної поведінки дорослої людини; представлення сучасного психологічного розуміння понять стереотип і страх, а також розкриття можливого взаємозв'язку між особливостями переживання дитячих страхів та виникненням стереотипної поведінки дорослої людини.

Наукове обґрунтування методології проведе-

ного дослідження. Дослідження питання впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини базувалося на постулатах теоретичної психології, що прямим чином вплинуло на вибір методів даного дослідження. Основним підходом в даному дослідженні було обрано метод аналізу та узагальнення інформації з фахових джерел. В його рамках було виконано теоретичний аналіз наукових публікацій вчених в галузі дитячої психології і психофізіології. Отриману інформацію було узагальнено та доповнено за допомогою інших методів дослідження; в процесі написання цієї роботи також було використано наступні методи пізнання: методи системного і логічного аналізу, компаративний метод і метод класифікації, а також моделювання і дедукція як методи створення концептуальної моделі подальшого дослідження заявленої теми.

Використання методу системного аналізу та узагальнення інформації з фахових джерел обумовлене тим, що цей спосіб пізнання дозволяє комплексно розглянути питання впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини.

Системний аналіз було використано для формулювання більш глибокого розуміння суті дитячих страхів базуючись на даних з наукових джерел: походження страхів, передумови їх появи та вплив, який ці страхи несуть на організм дитини та її подальший розвиток. За допомогою системного аналізу всі ці елементи було розглянуто як єдину взаємопов'язану систему. Результат системного аналізу в даній роботі являє собою виявлений зв'язок між психологічними та психофізіологічними ефектами, які є наслідками емоції страху.

Логічний аналіз в даній роботі використовується для точного та конкретного формулювання понять і термінів, що сприяє ясності в визначеннях, описі та, як наслідок, логічному розумінню ідеї впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини, процесу розвитку та становлення цієї ідеї, і необхідності її подальшого вивчення.

Використання методу порівняння в даному дослідженні зумовлено необхідністю виділення спільного та протилежного в об'єктах дослідження для подальшої класифікації та типології розглянутих ідей, явищ та результатів досліджень. За допомогою методу порівняння було виявлено спільні та відмінні риси між скла-

довими частинами об'єкта дослідження, в ролі яких виступали психологічні та психофізіологічні ефекти дитячих страхів.

Метод моделювання в процесі вивчення питання впливу дитячих страхів на формування стереотипів дорослої людини допоміг зібрати роз'єднані аналізом факти та ідеї у єдине ціле, тим самим відновлюючи цілісність об'єкту дослідження. За допомогою цього методу було впорядковано інформацію про вплив психологічних та психофізіологічних елементів дитячого страху один на одного і, як наслідок, на стереотипи людини в дорослому віці.

За допомогою методу дедукції було відтворено процес формування стереотипів дорослої людини шляхом переходу від загальних, абстрактних знань до конкретних суджень. В ролі базису використовувалися науково-достовірні твердження та ідеї, постулати психології.

Використовуючи метод класифікації було виконано систематизацію знань про вплив хронічного страху на загальне здоров'я дитини, її фізичне здоров'я та емоційне здоров'я. Також було виконано розподілення дитячих страхів у відповідності до віку дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Емоція страху є складною конструкцією, яка виникає завдяки координації між фізіологічною реакцією організму, когнітивною оцінкою, експресією та поведінковою реакцією людської психіки, яку також описують як емоційну конкордантність. Вираз емоцій (наприклад, вираз обличчя і тіла, тон голосу і жести) виконує функцію комунікації, яка необхідна для того, щоб навколишнє середовище могло швидко зрозуміти, що потрібно людині. Це може бути особливо актуальним у ранньому дитинстві, коли діти більше залежать від опікунів щодо своїх фізичних та емоційних потреб і коли моделі взаємодії між дитиною та вихователями формують мозок, що розвивається (Zantinge et al., 2019). Ситуація, у якій дитина залишається зі своїм страхом наодинці і з будь-якої причини не отримує підтримки опікуна може трактуватися як потенційно шкідлива для розвитку дитини.

Існує широкий список потенційних наслідків страху на загальне, фізичне, емоційне, навколишнє та духовне здоров'я дитини. Потенційний вплив хронічно-

го страху на загальне здоров'я включає: порушення функції імунної системи; порушення функціонування ендокринної системи; зміни вегетативної нервової системи; порушення циклу сну/неспання; розладів харчової поведінки; зміни в осі гіпоталамус-гіпофіз-наднирники. Потенційний вплив хронічного страху на фізичне здоров'я охоплює головні болі, які можуть еволюціонувати у мігрєні, м'язові болі, що можуть перетворитися на фіброміалгію, тілесні болі, які можуть стати хронічними, і ускладнене дихання, яке може розвиватися в астму. Потенційний вплив хронічного страху на емоційне здоров'я включає: дисоціація від свого «Я»; стриманість в почуттях, відчуження; вивчена безпорадність; фобічна тривога; перепади настрою; obsесивно-компульсивні думки (Mazur, 2007).

Формування стереотипної поведінки – це складний процес. Існує багато теорій про те, як у дітей формуються стереотипи (Mulcahy, 2017). Однією з найважливіших характеристик стереотипів є їхнє різноманіття, завдяки якому вони функціонують в усіх сферах життя суспільства у різних модифікаціях. Для дослідження проблеми формування стереотипів поведінки людини під впливом дитячих страхів необхідно розробити їхню узагальнену, розгорнуту методичну типологію, засновану на різних наукових класифікаціях.

Формування стереотипів має об'єктивні психофізіологічні підстави, пов'язані з особливостями функціонування мозкових структури (Reich, 1933). В основу уявлень фізіологічної школи дослідження стереотипів лягла здатність мозку людини фіксувати однотипні зміни середовища і відповідно реагувати на ці зміни, а саме: інтегрувати під впливом домінуючого параметра окремі структури, механізми, процеси в комплексну організацію, діючи циклічно і динамічно. Феномен стереотипу є відображенням провідного принципу роботи мозку принципу системності, суть якого в тому, що на складні комплексні впливи мозок реагує не як на ряд окремих ізольованих подразників, а як на єдину систему. Стимулом для активізації всього комплексу стереотипів може стати будь-який компонент з групи навколишніх подразників. Відмінність стереотипу від умовного і безумовного рефлексу полягає в здатності ланцюга нервових слідів від колишнього подразника спрацьовувати під час відсутності зовнішнього стимулу

(Amodio, 2014), тобто роль стимулу можуть виконувати компоненти сформованої функціональної системи.

Стереотипи підвищують ефективність роботи нервової системи, оскільки після кожної реакції відбувається автоматична підготовка до подальшої реакції, розвивається здатність до прогнозування результату (Amodio, 2014). Автоматизація повторюваної діяльності формує відповідні матриці пам'яті, що підтримують автомати і напіваавтомати активностей, які набуваються. Вирішення мозком однакових завдань відбувається за принципом так званих «мічених ліній», тобто «шляхом мінімального використання територій, коли все інше поле призначене для мислення».

Відомо, що стереотип починає діяти до «включення» свідомості. У людини без участі фокусованої уваги на «несвідомому рівні» можна виробити тимчасові зв'язки, які фокусуються в довгостроковій пам'яті. Визначальну роль в збереженні тимчасових зв'язків грають емоційний стан і мотивація. Стереотип схильний до динаміки в змінних умовах середовища, але в результаті багаторазового функціонування більше і більше закріплюється і стає незмінним. Стереотипи можуть формуватися на різних рівнях: метаболічному, гомеостатичному, поведінковому, психічному, соціальному і, відповідно, мовному.

Виходячи з опрацьованих літературних джерел щодо положень стереотипів, у межах даного наукового дослідження стереотип визначаємо як стійкий образ у свідомості індивіда щодо об'єктивно існуючих явищ, який дозволяє сприймати навколишню дійсність в зручній для нього формі. Щоб визначити сферу впливів і взаємовпливів на особистість і її стереотипи поведінки окремих чинників та умов, визначимо детермінанти їх формування і розкриємо відносини між окремими чинниками.

Системна детермінованість психічних явищ, розглядається як вияв множинності детермінант психіки, дія яких змінюється в процесі розгортання психічного процесу. В системі детермінант необхідним є виокремлення системо утворюючого чинника і встановлення характеру відносин між окремими детермінантами. Детермінантами стереотипів поведінки особистості, на думку С. Світич (2013), є сукупність умов, чинників, передумов, властивостей, що визначають засоби її фор-

мування і реалізації. Детермінанти стереотипів поведінки мають системну будову, вони охоплюються не лише очевидні причини, а й зовнішні і внутрішні чинники, загальні та специфічні предиктори. Кожна детермінанта стереотипів поведінки знаходиться в певних відносинах одна з одною і становить у своїй сукупності загальну її структуру.

Існування фундаментального зв'язку між зовнішнім і внутрішнім буттям світу індивіда, у всій його неповторності, пояснюється з позиції рівневого та якісного аналізу. Так, на фізіологічному рівні – це зв'язок стимулу і реакції, феноменологічному – інтенційний зв'язок «Я» і предметного світу (суб'єкта та об'єкта). Життя, в її уявленні, виявляє себе ніяк інакше як обмін між внутрішнім і навколишнім світом. Вроджені потенції можуть стимулюватися середовищем і приймати під його впливом ту чи іншу форму або зберігатися в латентному стані аж до повного згасання. Чинники середовища формують буття індивіда і, водночас, відчувають вплив з його боку (Martinyuk, 2008).

Для людського індивіда зовнішнє і внутрішнє не відокремлені, вони настільки переплетені, що навіть коли, здавалося б, очевидний зовнішній вплив, неможливо стверджувати, що воно не визначено чим-небудь внутрішнім. Так, «соціальне» співвідношення «зовнішнє» – «внутрішнє», що складається в реакції інших на фізичне «Я» суб'єкта і його уявлення щодо власного фізичного «Я» з необхідністю значуще впливають на особливості стереотипів поведінки людини (Castano et al., 2002). Внутрішні детермінанти формування стереотипів поведінки особистості є не лише її біологічними основами. Це також результати змін, що відбуваються в людині у процесах соціалізації (соціальна інформація, що стала «частиною» особистості), ті внутрішні компоненти психіки, які одночасно є елементами її соціального досвіду. Зовнішні детермінанти становить соціальна інформація у вигляді еталонів цінностей, властивостей особистості тощо, що транслюється інститутами соціалізації, яка суб'єктивно відбивається особистістю і має певне значення для неї. Зміст зовнішніх детермінант формування стереотипів поведінки людини не локалізовано поза особистістю, є навпаки – суб'єктивований.

Причина та наслідок в стереотипній поведінці

людини можуть бути розділені в часі. Ефект їхнього впливу виникає не відразу, а через якийсь проміжок часу. Водночас не завжди поведінковий ефект є безпосереднім наслідком певної одичної події; зазвичай він є наслідком багатьох подій, які розгортаються в просторі і часі (Fiske & Taylor, 2013). Істотним компонентом будь-якого акту поведінки в будь-якій діяльності є антиципація (передбачення перебігу подій). Людина вибудовує власну поведінку з урахуванням не лише минулого, а й очікуваного майбутнього. Значною мірою стереотипи поведінки особистості детерміновано світоглядними і ціннісно-нормативними чинниками. У ціннісно-нормативних інстанціях представлені найпоширеніші соціальні норми, «вимоги». Для виконання соціальної вимоги (закладеної в соціальній нормі) індивідуальні психічні особливості людини взаємодіють таким чином, щоб забезпечити поведінку на вищому психічному рівні, що відповідає цій вимозі (нормі) (Semashko, 2015).

У теорії Мак-Дугала особливе місце відводиться таким детермінантам стереотипів поведінки як страх та фобії. Він вважав, що у первісної людини саме страх фізичного покарання, що накладається іншими, мав бути сильним чинником її дисципліни. Саме страх навчив її контролювати власні імпульси. Згодом у процесах соціогенезу він трансформувався у страх божественної відплати (McDougall, 2001). Страх впливає, а іноді визначає ту чи іншу стратегію та стереотипи поведінки особи. Людина відчуває страх, однак нічого з собою вдіяти не може, оскільки тривога-страх глибоко вкорінена в людському мисленні (Selye, 1956). Водночас, вона намагається уникати таких (страшних) ситуацій у майбутньому, щоб скоротити дискомфортні переживання. Отже, страх є одночасно активним і пасивним чинником організації поведінки людей.

Для прикладу, індивіди з дитячою фобічною симптоматикою демонструють виражену схильність до уникнення ситуацій, що викликають тривожність і страх (Trukhan, 2009). У людини із застарілими дитячими соціофобіями спостерігається поєднання надзвичайності будь-якої потреби, яка реалізується лише в соціальних взаємодіях (визнання, афіліації, приналежності). Одночасно з цим присутній ригідний емоційно-когнітивний образ цих ситуацій з суб'єктивною впевне-

ністю в неминучості невдачі, відкидання з боку оточуючих і переживання почуття сорому (Svitich, 2013). Це спонукає таку людину з соціальною фобією «створювати» патологічні фіксовані стереотипи та форми поведінки, які є засобом захисту від інтенсивної тривоги і страху (Reich, 1933).

Гордон Олпорт (1978) вважав, що дитячі страхи та фобії формують «стереотипну» особистість як результат «викривлення» її «Его». Така людина у всьому бачить загрозу та відчуває невпевненість і страх, намагається подолати ці небезпечні стани та розвиває стереотипний погляд на інших людей, проектуючи на них страхи та невпевненість. Окрім переоцінювання, як зазначає цей науковець, «стереотипні» особистості схильні «витискувати» страхи та відчуття небезпеки таким чином, щоб мати можливість уникати зустрічі з власними тривогами (Allport, 1978).

Згідно з Мелані Кляйн (1932) та Дональдом Віннікот (1964) джерелом страху у дітей є важкий особистий досвід і вплив соціального середовища, поява травмуючого досвіду від оточуючих осіб і мимовільне навчання дитини відповідному типу емоційних реакцій. Власне це слугує основою для виникнення стереотипів поведінки в ситуаціях страху, що виникатимуть в житті дорослої людини. Все це дає підставу говорити про умовно-рефлекторну мотивацію страху, оскільки в ньому закодована емоційно перероблена інформація про можливість небезпеки. Саму емоцію "страх" в дитячому віці, Мелані Клейн розглядала як основну рушійну силу невротичного розвитку особистості (за Garvey, 2023, p.34). Найбільш "продуктивним" періодом для закладання страхів, які впливатимуть на поведінку людини та створюватимуть підґрунтя для формування стереотипів вважається вік 7-13 років (Klein, 1932). Але і в інший періоди розвитку дитини формування страхів має місце. Навіть занепокоєння, яке відчувається жінкою під час вагітності, є першим «досвідом» тривожного стану у дитини, який, у свою чергу, викликає відповідну рухову реакцію плоду (Vlasova & Zhyhareva, 2015).

Дослідження формування звичок дітей у процесах взаємодії зі ЗМІ також виявило наявність страхів дітей дошкільного віку, пов'язаних з переглядом різних програм телебаченням. На основі напівструктурованих інтерв'ю з дошкільнятами було показано, що

страхи маленьких дітей було сформовано не лише на основі програм для дорослих, а й під час перегляду, здавалося б, дружніх для дітей мультфільмів, в яких діти, як правило, сприймали вигадану історію за реальність. Проте діти не були пасивними спостерігачами: вони займали активну роль у зменшенні своїх страхів, пов'язаних із телебаченням, використовуючи різні стратегії подолання ситуації, включаючи посередництво однолітків. (Vlasova & Zhyhareva, 2015) Ці результати підтверджують уявлення про те, що діти є медіаторами другого рівня, які діляться з однолітками як власним досвідом, так і тим, чому навчили їх батьки в розумінні особливостей навколишнього світу (Kruuse and Kalmus, 2017).

За даними (Selcuk et al., 2020), на сприйняття реальності, формування дитячих страхів, та поведінку в майбутньому істотно впливають дитячі оцінки міжбатьківських конфліктів. Сімейні суперечки також можуть відображатися на стосунках між батьками та дітьми, які пов'язані з самозвинуваченням дітей та їх оцінкою загроз щодо наслідків для себе міжбатьківських конфліктів. Цими авторами було емпірично досліджено посередницьку роль різних аспектів стосунків між батьками та дітьми (тобто психологічний контроль, теплота та безпека прихильності) у зв'язку міжбатьківськими конфліктами і самозвинуваченням та оцінкою загроз серед дітей. Учасниками були 1309 дітей, їхні матері та батьки. Аналіз показав, що вищий рівень міжбатьківських конфліктів був пов'язаний з вищим батьківським психологічним контролем і нижчим рівнем безпеки і прихильності дитини, що, у свою чергу, було пов'язано з більш високою самозвинуваченням або оцінкою загроз такою дитиною (Selcuk et al., 2020). На нашу думку, такий зв'язок також може бути передумовою для розвитку стереотипної поведінки у дорослому віці.

В межах іншого дослідження, метою якого було розширити психологічні уявлення, пов'язані зі страхом смерті у дітей, продемонстровано, що маленькі діти, які були знайомі із концепцією зрілої смерті, тобто розуміли смерть як біологічну подію, що відбувається з усіма живими істотами, мали нижчий рівень страху смерті та загальної тривоги (Badenhorst, 2021).

У першій фазі дослідженні було проаналізовано, чи впливає розвиток зрілих уявлень про смерть і функції людського організму на страх смерті дітей, якщо вплив їх когнітивних здібностей (IQ) і загальна тривожність контролюються. П'ятдесят дітей віком від 6 до 8 років були індивідуально опитані щодо їх розуміння смерті та функціонування організму, страху смерті, загальної тривоги, когнітивних здібностей та досвіду життєвого циклу. Двовимірний кореляційний аналіз виявив значну негативну кореляцію між знаннями про функції організму та страхом перед смертю. Цей зв'язок залишався значущим при контролі IQ та загальної тривожності. Досвід життєвого циклу дитини також суттєво негативно корелював з її тривогою, пов'язаною з думками про смерть, причому зв'язок також залишався значущим, коли контролювали IQ та загальну тривогу. Така інформація несе додаткові докази того, що володіння реалістичними біологічними знаннями про людину, зокрема розуміння тіла в біологічних термінах і факторів функціонування для підтримки життя, пов'язане зі зниженням страху смерті.

У другій фазі дослідження автором було проведено урок життєвого циклу для дітей з одним сеансом як втручання для подолання дитячого страху смерті. Розуміння життєвого циклу, страх смерті та загальну тривожність оцінювали до початку навчання, а потім приблизно через тиждень після навчання. Повторні вимірювання показників виявили значне зниження рівня страху смерті у дітей після проведеного навчання. І хоча, за свідченням дослідника, після проведення навчання показники розуміння життєвого циклу людини у дітей молодшого шкільного віку підвищилися, такі зміни не досягли статистичної значущості. Загальний показник їх тривожності також залишилися незмінними під час оцінювання після навчання (Badenhorst, 2021).

Очевидно, що описаний досвід, релевантний проблемі, обраної нами для аналізу, слід розглядати як пілотажне дослідження, яке потребує збільшення як вибірки дітей, так і до тривалості їх психологічного навчання. Однак, виявлена в ньому тенденція демонструє, що повноцінне розуміння дитиною навколишнього світу, циклів життя та смерті живого організму людини, її біологічних особливостей зменшує передумови для розвитку страхів у дітей і, відповідно до нашого

бачення, зменшується вірогідність формування у них стереотипів, оскільки перший напад некерованого страху у дитини збуджується самонавіюванням її самої. Потім, уже на підставі пережитого епізоду страху, вона вибудовує і узагальнює стереотипи взаємовідносин зі світом, які часто зберігаються і у дорослому віці.

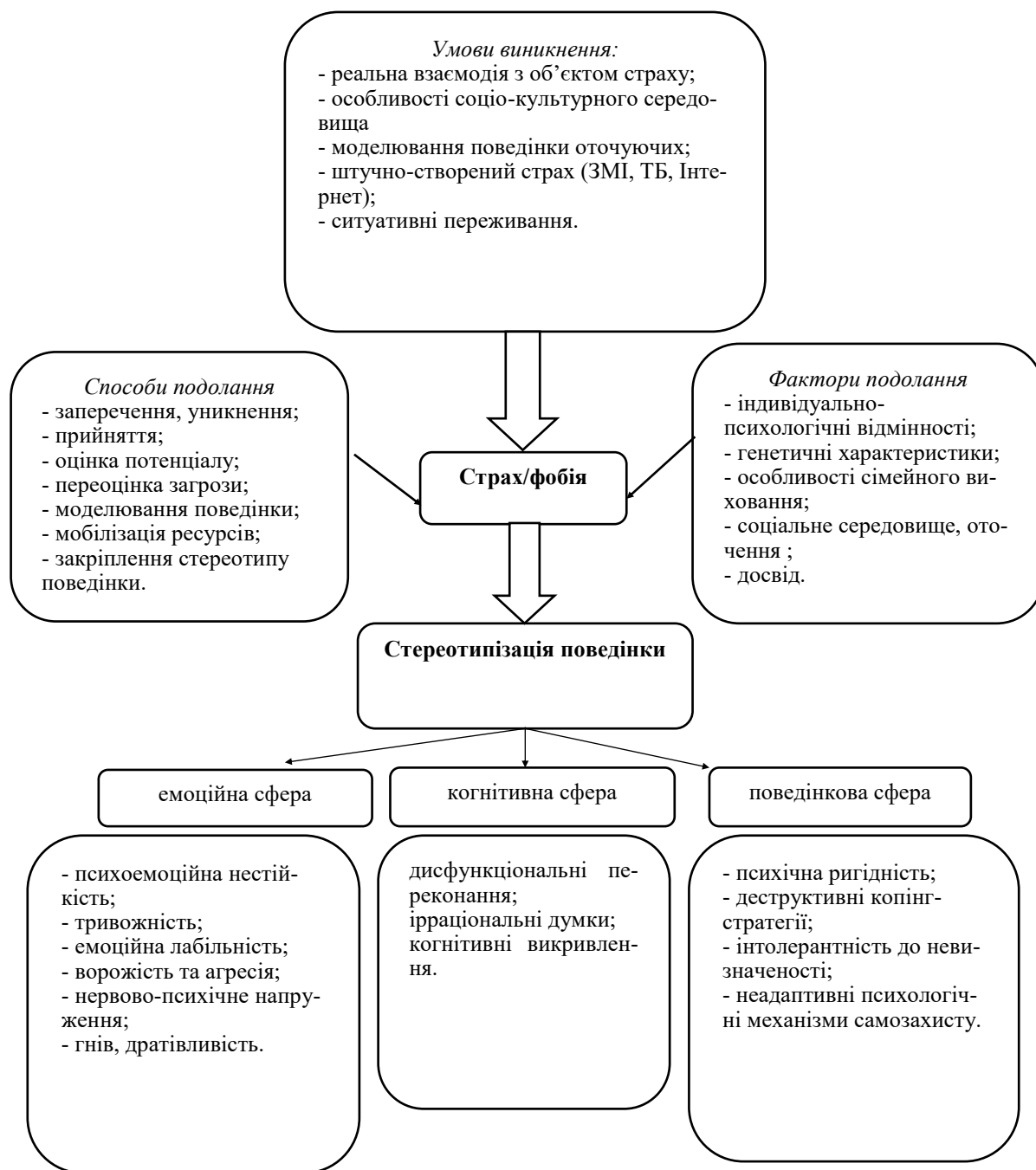
В іншому варіанті, людина, що пережила в дитинстві перший епізод страху і неприємні відчуття в тілі, починає з великою увагою і тривогою прислухатися до реакцій свого тіла, помічаючи і констатуючи, що деякі ситуації викликають сильніші емоції і негативний соматичний стан. І вона також діє за таким стереотипом поведінки як уникнення і втеча від ситуації. Люди намагаються взяти під контроль свої фізіологічні реакції, ні в якому разі не видати себе. В результаті напруга тільки наростає, і фізіологічні симптоми загострюються.

Розглянуті особливості виникнення страху, його протікання та подолання дають можливість стверджувати, що страх безпосередньо впливають на формування певних стереотипів поведінки людини і в дитинстві, і у дорослому віці. Враховуючи наукові підходи до означеної проблеми, нами була побудована концептуальна модель впливу дитячих фобій на способи поведінки дорослої людини, що є основним результатом теоретичного аналізу (рис.1).

Висновки до даного дослідження.

В ході роботи над матеріалом статті було розглянуто явище стереотипної поведінки людини з точки зору наукової психології та психофізіології, описано фізіологічні реакції людського організму на страх та хімічні процеси у мозку, які призводять до закріплення стереотипної поведінки.

Аналіз літератури показує, що особисті стереотипи актуалізуються в конкретній життєвій ситуації людини ще до того, як до самоконтролю поведінки особи долучаються пізнавальні процеси та пов'язана з їх роботою чітка усвідомленість ситуації. Такий стан речей накладає специфічний відбиток на інформацію, яка сприймається органами чуття людини. В цей час спрацьовують певні стимули, які дісталися дорослій людині «у спадок» від дитинства, які й активізують відповідну частину системи її стереотипів. Як наслідок - безпосереднє враження й певна оцінка, яка склалася раніше,

з'являються у свідомості людини одночасно.

В результаті проведеного дослідження можна також зробити висновки, що формування стереотипів дорослої людини – це складний та багатофакторний процес, під час становлення якого людина генерує послідовність стереотипних дій, які допомагають їй знижувати панічні переживання. Парадокс полягає в тому, що тим самим вона закріплює тенденцію до їх повторення. Процес, який спочатку виконувався за свідомою схемою з метою уникнення переживання страху з часом фіксується і стабілізується, стаючи спонтанною і некон-

трольованою стереотипною реакцією, яка не піддається логічному управлінню.

У представленій концептуальній моделі емпіричного дослідження впливу дитячих фобій на способи поведінки дорослої людини автори виділяють дитячі страхи як незалежну змінну та стереотипність поведінки дорослих, обумовлену наявністю таких страхів. Як умови виникнення дитячих фобій в роботі виділені: реальна взаємодія з об'єктом страху, навіяний страх; моделювання поведінки оточуючих; штучно-створений страх (ЗМІ, ТБ, Інтернет); соціо-культурне середовище життя (повітряна тривога); ситуативні обставини дити-

ни (загубився). Способами подолання страхів дитиною вбачаються: заперечення уникнення, прийняття, переоцінка загрози, оцінка потенціалу, а чинниками успішності подолання – генетичні характеристики, особливості сімейного виховання та індивідуально-психологічні відмінності дітей. Стереотипізація психіки дитини як наслідок переживання страху розгортається в трьох основних сферах психічної діяльності. В емоційній сфері – через появу нервово-психічного напруження, тривожності, ворожості та агресії, психоемоційної нестійкості та емоційної лабільності. У сфері когнітивних проявів виникають іраціональні думки, дисфункціональні переконання, когнітивні викривлення. Для поведінкових стереотипів є характерним психічна ригідність, деструктивні копінги, інтолерантність до невизначеності та неадаптивні психологічні механізми самозахисту.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальші емпіричні дослідження відкриють шляхи для розробки нових рекомендацій та посібників для дитячих психологів та викладачів, що сприятиме зміцненню психологічному здоров'ю у підростаючих поколінь.

References:

- Mazur O. (2007). DityachI strahi [Children's fears]. Psiholog. #39. S. 15-19.
- Movchan M. (2019). Strah yak problema buttya lyudini v sotsialnomu seredovishchi [Fear as a problem of human being in a social environment]: monografiya. Poltava : PUET. 356 s.
- Potonska, O. (2020). Vpliv dityachih strahiv na tolerantnost dorosloYi lyudini [Children's fears influence to adult tolerance]. VIsnik KiYivskogo natsionalnogo unIversitetu Imeni Tarasa Shevchenka. Psihologiya, 1(11), 52–57. [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).10](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).10).
- Svltich, S. I. (2013). Problemi vivchennya stereotipiv ta stereotiplzatsiyi : teoretiko-metodologichni plidhodi [Problems of stereotypes and stereotypization study : theoretical and methodological approaches]. NaukovI zapiski Institutu polItichnih I etnonatsionalnih doslidzhen Im. I. F. Kurasa NAN UkraYini, 1, 310–324.
- Truhan, O. (2019). Psihologichniy analiz zhittEvih tsinnostey studentiv rIznih profesynih napryamkiv [Psychological analysis of life values of students from various professional areas]. ZbIrnik naukovih prats «Problemi suchasnoYi psihologiyi». 2019. #7. S.713-726.
- Shevchenko, N., & Obiskalov, I. (2023). Zmlstovni komponenti protsesu uhvalennya rIshen: ponyattya, psihologichna struktura ta chinniki. Psihologichniy chasopis, 9(4), 11. <https://doi.org/10.31108/1.2023.9.4.1>.
- Allport, G. W. (1978). The nature of prejudice. New York, NY: Addison-Wesley Publishing Company.
- Amodio, D. M. (2014). The neuroscience of prejudice and stereotyping. Nature Reviews Neuroscience, 15(10), 670-682. doi.org/10.1038/nrn3800
- Badenhorst, K. (2021). Understanding children's fear of death. Brisbane: The University of Queensland.
- Castano, E., Paladino, M. P., & Coull, A. (2002). Protecting the ingroup stereotype: Ingroup identification and the management of deviant ingroup members. The British Journal of Social Psychology, 41(3), 365-386.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2013). Social cognition: From brains to culture. Sage Publications.
- Garvey, P. (2023). Melanie Klein: A contemporary introduction. Routledge, Taylor & Francis Group, Milton.
- Gross, J. J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. Psychological Inquiry, 26(1), 1-26.
- Hinton, P. (2017). Implicit stereotypes and the predictive brain: cognition and culture in “biased” person perception. Palgrave Communications, 3, 17086.
- Hornfeldt, H. (2018). The end of the world. Apocalyptic narratives in children's fears. Ethnologia Scandinavica, 48, 153-170.
- Klein, M. (1932). The Psycho-Analysis of Children. London: The Hogarth Press.
- Kruuse, K., & Kalmus, V. (2017). Supernatural Creatures, Accidents, and War: Young Children's Television-related Fears and Coping Strategies. Television & New Media, 18(3), 252-268.
- McDougall, W. (2001). An introduction to social psychology. London: Continuum International.
- Mulcahy, E. (2017). When and how do children learn prejudice? <https://cfey.org/2017/12/children-learn-prejudice/>
- Raising Children Network (2021). Anxiety and fears in children. <https://raisingchildren.net.au/toddlers/health-daily-care/mental-health/anxiety-in-children>
- Reich, W. (1933). Character Analysis. Vienna: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Rosenberg, J. (2017). The effects of chronic fear on a person's health. On: Materials of the conference. Colorado Springs: Neuroscience Education Institute (NEI) Congress.
- Selcuk, S., Iscanoglu, Z., Sayil, M., Sumer, N., & Berument, S. K. (2020). Factors influencing children's appraisals of interparental con-

fluct: The role of parent-child relationship quality. Journal of Family Issues, 41(11), 2022-2044.

Selye, H. (1956). The Stress of Life. McGraw-Hill.

Semashko, T. F. (2015). Changing accents on the understanding of stereotype as a phenomenon of social practice. Scientific Bulletin of the UNESCO Department of Kyiv National Linguistic University, 30, 138-144.

Zantinge, G., Rijn, S., Stockmann, L., & Swaab, H. (2019). Concordance between physiological arousal and emotion expression during fear in young children with autism spectrum disorders. Autism, 23(3), 629-638.

Pellowski, J. A., Wedderburn, C. J., Groenewold, N. A., et al. (2023). Maternal perinatal depression and child brain structure at 2-3 years in a South African birth cohort study. Transl Psychiatry, 13, 96. <https://doi.org/10.1038/s41398-023-02395-5>

Vlasova, O. I., & Zhihareva, L. V. (2015). Psihologichni osoblivosti materiyakchinnikformu-vannyayakostiprihlnostiditini. VIsnik Natsionalnogo unIversitetu oboroni UkraYini, 2(45), 41-46.

Zhang B., Hu Y., Zhao F., Wen F., Dang J. and Zawisza M. (2023) Editorial: The psychological process of stereotyping: Content, forming, internalizing, mechanisms, effects, and interventions. Front. Psychol. 13:1117901. doi:10.3389/fpsyg.2022.1117901

Olena Vlasova

*Doctor of psychological sciences, professor,
Head of Developmental Psychology Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)*

Olha Potonska

*Faculty/Department of Psychology,
University of Modern Knowledge, Kyiv (Ukraine)*

Nataliia Dembytska

*Dr.Sc. (Psychology), Senior Research Fellow
Assistant Professor, Developmental Psychology Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)*

THEORETICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF CHILDHOOD FEARS IN THE FORMATION OF BE- HAVIORAL STEREOTYPES IN ADULTS

ABSTRACT

The article is devoted to studying the important issue in psychology and psychiatry - the influence of childhood fears on adult life. It is examined from various perspectives and aspects. The research is conducted using various methods, including systemic analysis, comparative method, modeling, and classification, to gain a deeper understanding of this problem.

The paper analyzes the contemporary scientific understanding of behavioral stereotypes from psychological and psychophysiological perspectives. Various determinants of the appearance of stereotypes in adult behavior and their interrelation are considered. It is crucial to identify and analyze the role of childhood fears in shaping stereotypes that determine adult behavior.

After a thorough theoretical analysis and synthesis of information from professional sources, a conceptual model of the influence of childhood fears on adult behavior patterns is constructed in the paper. This model represents an important step towards further understanding and researching this complex issue.

The application of the obtained results can have practical significance for psychologists, educators, teachers, and students in pedagogical, psychological, and social specialties. Understanding the influence of childhood fears on adult personality development is a key element in developing effective psychological support and intervention methods.

Therefore, this article has both theoretical and practical significance and can serve as a stimulus for further research in this area.

Keywords: childhood fears, behavioral stereotypes, rigidity, psychological determinants of adult behavior, intolerance of uncertainty.

How to cite (як цитувати):

Vlasova, O., Potonska, O., & Dembytska, N. THEORETICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF CHILDHOOD FEARS IN THE FORMATION OF BEHAVIORAL STEREOTYPES IN ADULTS . *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 7–17. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.1> [in Ukrainian]

Власова, О., Потонська, О., & Дембицька, Н. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ У ФОРМУВАННІ СТЕРЕОТИПІВ ПОВЕДІНКИ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10(1), 7–17. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.1>

Дата отримання статті: 11.11.2023

Дата рекомендації до друку: 05.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

**Чуйко Галина Василівна¹, Чаплак Ян Васильович²,
Колтунович Тетяна Анатоліївна³**

¹Доцент, кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-3348>

²Доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6763-2967>

³Доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4573-430X>

UDC: 159.923

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з теоретичним аналізом і узагальненням наукової інформації щодо проблеми толерантності до невизначеності в психології та емпіричним дослідженням зв'язку толерантності особистості до невизначеності з відчуттям нею задоволеності життям, психологічного благополуччя та сприйняття свого життя як екзистенційно осмисленого.

У дослідженні використовувалися методики: «Толерантність до невизначеності» (Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity) (С. Баднера); шкала толерантності до невизначеності Д.МакЛейна (Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I, MSTAT-I); тест «Індекс задоволеності життям», адаптований Н.В. Паніною; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (The scales of psychological well-being (C.Ryff)); шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер (Langle-Orgler Existence Scale). Статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу (Spearman r) та U-критерію Манна-Вітні (Mann-Whitney U-test).

Зроблено висновок, що: 1) толерантність до невизначеності – це терпиме, зовні – спокійне та стримане ставлення людини до ситуації чи події, причини, суть та ймовірні результати і наслідки яких їй невідомі та непередбачувані, вияв якого зумовлений розумінням людиною незворотності таких ситуацій та прийняттям факту, що усе її життя – безперервний ланцюжок невизначених ситуацій; 2) інтолерантність людини до невизначеності може бути пов'язана з відсутністю у неї задоволення життям загалом та його складовими зокрема; тоді як толерантна до невизначеності людина схильна вважати себе психологічно благополучною за наявності мети й екзистенційних цінностей в житті, орієнтації його на особистісний саморозвиток при використанні зовнішнього середовища як додаткового ресурсу на цьому шляху та екзистенційної осмисленості власного життя.

Ключові слова: невизначена ситуація, толерантність / інтолерантність до невизначеності, психологічне благополуччя, задоволеність життям, екзистенційна осмисленість життя.

Постановка проблеми. Сучасні суспільство і світ загалом розвиваються настільки стрімко, а зміни в них трапляються так неочікувано і кардинально, що це не може не відбиватися на житті пересічної людини,

яке можна уявити як безперервний ланцюжок несподіваних, подекуди складних для розуміння і цілком не визначених ситуацій та подій. Тобто усе життя людини – це подорож від однієї невизначеної ситуації до іншої,

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © *Halyna Chuyko, Yan Chaplak, Tetyana Koltunovich*

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

що в цілому утворює невизначеність плину життя особистості загалом. Подолати цю невизначеність швидко і одразу – для людини вельми проблематично, проте можна виробити ставлення до ситуації невизначеності, сприймаючи її появу толерантно чи, навпаки, нетерпимо. Саме це й робить толерантність особистості до невизначеності такою актуальною для сучасної психології.

Першою до тлумачення поняття толерантності до неоднозначності (tolerance for ambiguity (TA)) звернулася Е. Френкель-Брунвік (Федоришин, 2022 : 76-77; Томаржевська, 2019; Frenkel-Brunswik, 1949), досліджуючи явища авторитарності та антисемітизму, розуміючи толерантність до неоднозначності як прояв відповідного ставлення людини до несподіваної, невизначеної, невідомої, неоднозначної в емоційному плані ситуації, тоді як інтолерантність проявляється, на думку науковця, у схильності людини швидко приймати кардинальні рішення, сприймаючи при цьому події у чорно-білих тонах і не бажаючи усвідомлювати складності світу; без спроби осмислити, що саме відбувається, уникаючи у такий спосіб тривожних переживань. Тобто, науковець зосереджує свою увагу саме на феномені інтолерантності до неоднозначності.

С. Баднер (S. Budner) розмежував поняття толерантності до невизначеності (ТН) та інтолерантності до невизначеності (ІТН) (розуміючи їх як психологічне явище), вважаючи, що перша проявляється у схильності людини сприймати ситуацію невизначеності (СН) як життєвий виклик, як бажану, тоді як ІТН свідчить про сприйняття людиною ситуації як тривожної і загрозливої. Науковець також визначив основні характеристики СН: 1) новизну (ситуація не має можливості опиратися на попередній досвід людини); 2) складність (вона структурно складається з багатьох елементів) і 3) суперечливість / варіативність (ситуація допускає різне тлумачення) (Budner, 1962; Bokuniewicz, 2020).

Творець однієї з методик діагностики ТН D.L. McLain, у свою чергу, зазначає, що толерантність у цьому контексті знаходиться в континуумі від відмови, відкидання (rejection) – до прийняття, а спільною ознакою стимулів, що зумовлюють появу неоднозначної ситуації, є брак інформації (McLain, 1993 : 184). Вчений визначає ТН як реакцію на стимул, який людині здається

ся незвичним, складним, динамічно невизначеним / змінюваним, чи таким, який можна інтерпретувати різними / несумісними способами.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення толерантності до невизначеності має досить тривалу наукову історію. Зокрема, цей психологічний феномен досліджували: Е. Frenkel-Brunswik, С. Budner, D. L. McLain, J. Kagan, D. Kahneman, A. Tversky, S. Reis-Dennis, R. N. Carleton, M. A. Hillen, S. Bokuniewicz, N.O. Rosen, M. L. Vives, E. Voursoura, С.В. Литвин, О. Брюховецька, Г. М. Громова, Л. Карамушка, С. Б. Кузікова, Г. В. Павленко, І. В. Томаржевська, Г. Федоришин, С. О. Хілько та інші.

Так, S. Reis-Dennis зі співавторами (2021) доводять, що обидві протилежні характеристики (ТН та ІТН) не є однозначно хорошими чи поганими, оскільки за різних ситуацій можуть дати людині як певні переваги, так і містити пастки. Тоді як такі властивості особистості, як старанність / наполегливість, сміливість і зацікавленість, сприяють уникненню нею негараздів, спричинених надмірною толерантністю чи інтолерантністю до невизначених, незрозумілих ситуацій.

С. В. Литвин (2019) не лише проаналізував розуміння ТН зарубіжними і вітчизняними науковцями та виділив 13 компонентів ТН у «результаті операціоналізації» цього поняття; саме йому належить чи не найкоротше, тим не менше, досить містке визначення ТН – як риси особистості, що виявляється у вигляді готовності людини до того, що щомиті може статися будь-що. Ми б додали, що цим визначається найвищий / максимальний рівень ТН. Науковець також запропонував цілком доречне, як на нас, поняття міри вираженості ТН як диспозиційної характеристики особистості, яка визначається наявністю у людини оптимальної кількості потрібної їй інформації, що відповідає ситуації. Якщо людина відчуває брак такої інформації – з'являється відчуття невизначеності через нестачу / відсутність / недоступність релевантних до ситуації відомостей / знань. Коли ж трапляється протилежний випадок, і людина отримує надмірну і неузгоджену кількість достовірної інформації, – у неї може з'явитися відчуття невизначеності ситуації саме через надмірність отриманої інформації та її суперечливість, що ускладнює вибір необхідної у ситуації інформації.

М. Л. Vives і Н. О. Feldman, у свою чергу, у власному дослідженні (2018) продемонстрували, що ТН передбачає просоціальну поведінку людини (схильність до співпраці з іншими людьми, довіру до них, чи прийняття рішення діяти), крім того, такі люди схильні бачити власний життєвий шлях як послідовний і цілісний.

А. Уар з колегами (2023), досліджуючи модератори толерантності до невизначеності, дійшли несподіваного висновку про те, що досі не визначено, чим є толерантність до невизначеності: рисою особистості (як, до речі, вважають досить багато науковців) чи певним станом психіки, оскільки частина модераторів впливали на реагування респондентів на невизначеність, залежно від їх психологічних характеристик, проте інші залежали від особливостей ситуації невизначеності, що свідчило про те, що толерантність до невизначеності містить і компонент, залежний від стану людини, детермінованого СН.

За результатами аналізу наукової літератури з проблеми толерантності до невизначеності, на нашу думку, можна визначити два основні напрямки дослідження ТН: науковці аналізують різні ситуації, що відповідають ознаці невизначеності, та осмислюють особливості поведінки людини в них (і тут першість – за дослідженнями у медицині); другий напрямок пов'язаний з розглядом ТН у контексті проблеми прийняття рішення у складних, неоднозначних ситуаціях (це більше стосується психології управління).

Проте неоднозначність тлумачення феномену толерантності до невизначеності у психології та його важливість для життя людини спонукає продовжувати його аналіз.

Мета нашої роботи – теоретично проаналізувати й узагальнити наукову інформацію щодо проблеми толерантності до невизначеності в психології та провести емпіричне дослідження зв'язку толерантності особистості до невизначеності з відчуттям нею задоволеності життям, психологічного благополуччя та сприйняттям свого життя як екзистенційно осмисленого.

Методологія проведеного дослідження. У роботі використовувався цілісний щодо її мети комплекс взаємодоповнюючих методів: *теоретичних*: аналіз наукової літератури за проблемою дослідження, систематизація, синтез і узагальнення поглядів науковців

на проблему толерантності до невизначеності; *емпіричних*: методика «Толерантність до невизначеності» (Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity) (С. Баднера); шкала толерантності до невизначеності Д.МакЛейна (Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I, MSTAT-I); тест «Індекс задоволеності життям», адаптований Н. В. Паніною; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (The scales of psychological well-being (C.Ryff)); шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер (Langle-Orgler Existence Scale). Статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу (Spearman r) та U-критерію Манна-Уїтні (Mann-Whitney U-test).

Виклад основного матеріалу. Спочатку свого дослідження звернемося до розуміння в науці самого поняття толерантності до невизначеності.

Зокрема, на думку М. А. Hillen з колегами (2017 : 70), ТН – це інтегративне поняття, що поєднує комплекс різних (як позитивних, так і негативних) психологічних реакцій особистості (когнітивних, афективних і поведінкових), зумовлених цілковитим усвідомленням нею власного нерозуміння окремих аспектів складного світу.

О. Г. Луковицька також помічає комплексний характер ТН, проте бачить його у тому, що це поняття поєднує два самостійні феномени: невизначеність і толерантність, – і зазначає, що ТН передбачає здатність людини осмислити проблему за відсутності повних даних про неї, сприймаючи її не як загрозу, а як виклик, і переживаючи з приводу цього емоційне піднесення та приймаючи за таких умов рішення, навіть розуміючи неоднозначність його можливих наслідків (Хілько, 2017).

С. В. Литвин же схильний тлумачити ТН як окремий вид «родового» поняття – загальної толерантності особистості (Литвин, 2019).

У цьому контексті вважаємо, за потрібне зазначити, що толерантність (як самостійне поняття) – це моральна якість і характеристика особистості, що визначає життєву філософію людини, проявляється у доброзичливому ставленні та повазі нею системи життєвих цінностей та екзистенційних виборів іншої людини, неналаштованості на спричинення шкоди будь-кому, та спрямуванні на забезпечення ефективної міжособистіс-

ної взаємодії, сприяючи довірливим стосункам і досягненню згоди у ділових відносинах (Чуйко, & Чаплак, 2019). Тоді як ТН, навіть будучи пов'язаною з життєвою позицією людини, не належить до сфери її моральності, далеко не завжди (за відсутності СН) проявляється у неупередженому позитивному налаштуванні щодо ціннісних орієнтацій іншої людини чи на поліпшення міжособистісних стосунків із нею. Тобто зміст цього поняття дещо інший.

Крім того, виявляти толерантність до зрозумілого, «визначеного» значно простіше, ніж до того, що не визначене, а, отже, і не наділене смислом, більш того, може здаватися людині абсолютним / незмінним (адже зміст невизначеного / невідомого може виявитися аж надто різним і несподіваним).

О. В. Брюховецька (2021 : 179) вважає ТН особистісною рисою, що проявляється у прийнятті або, навпаки, униканні / відкиданні об'єктів чи ситуацій, які сприймаються людиною як незрозумілі, складні чи внутрішньо суперечливі, через неможливість їх подолати (оскільки опора на минулий досвід людини відсутня), і впливає як на перебіг психічних процесів, так і на соціальні прояви особистості.

Інші науковці схильні тлумачити ТН як диспозиційну характеристику особистості, що впливає на її ставлення до ситуацій, які сприймаються нею як неоднозначні чи невизначені, викликають переживання тривожності, хоча не обов'язково можуть бути негативними за змістом; тобто це, за суттю, налаштованість людини «визначати» ситуацію емоційно (Як зберігати, 2021). При цьому ТН заставляє людину сприймати невизначені, неочікувані ситуації не як загрозові чи тривожні, а як можливість вибирати, отримуючи новий життєвий досвід і розвиваючись.

С.Б. Кузікова розуміє ТН як особистісну рису, що проявляється у ставленні людини до суперечливих, складних об'єктів, які неможливо витлумачити однозначно, оскільки вони не опираються на наявний у людини досвід, будучи водночас психічним явищем, що впливає на особливості сприйняття і поведінки людини у різних ситуаціях (2018 : 70).

Г. В. Павленко (2019 : 215) вважає ТН стійкою особистісною характеристикою, що проявляється у ставленні до невизначеності (поєднуючи розуміння ТН як

риса та водночас психосоціальної установки людини до СН), яке визначається бажанням вирішити ситуацію, не зважаючи на можливі неоднозначні наслідки.

А. В. Курова справедливо і цілком слушно, як на нас, наголошує нетотожність понять «толерантність до неоднозначності / двозначності» та «толерантність до невизначеності» (2022 : 53).

На наш погляд, толерантність до невизначеності (ТН) – це прояв терпимого, стриманого, пов'язаного з розумінням і прийняттям ставлення людини до ситуацій і подій, зміст, перебіг і наслідки яких вона не може точно передбачити чи спрогнозувати / або не має на це часу. При цьому, ТН, проявляючись саме як певне ставлення, не передбачає обов'язкового «ухвалення рішень» загалом, а не лише щодо дії чи бездіяльності за цих умов (до прикладу, дехто, якщо не більшість людей, віддають перевагу тому, щоб уникнути щось остаточно вирішувати у ситуації невизначеності, зберігаючи ефемерне відчуття благополуччя та безпеки): можна бути толерантним до невизначеності і ніяких рішень за таких обставин не приймати, очікуючи спокійно і стримано, коли ситуація стане більш зрозумілою, «визначиться» самотужки, а ризик прийняти невигідне для людини рішення зменшиться (Чуйко, Зварич, Чаплак, & Комісарик, 2023). Крім того, вирішуючи, чи варто діяти у СН і, якщо так, то як саме, людина заповнює інформаційні лакуни СН власними імовірнісними припущеннями (застосовуючи контрфактичне мислення (Чуйко, 2019)), хоча в результаті не всі вони можуть виявитися однозначно вірними.

Г. М. Громова (2022 : 49) у своїй дисертації, навіть визначаючи структуру ТН як двоскладову, насправді її компонентами відображає саме соціальну установку особистості (відповідно до того, які, на її думку, існують наукові моделі ТН: когнітивні, емоційні та поведінкові). Перший компонент, згідно науковця, є емоційно-поведінковим, ілюструючи як характер емоційного сприйняття СН так і відповідну йому поведінкову реакцію; другий – когнітивний – це усвідомлення людиною власної готовності / здатності прийняти неоднозначність складного світу та подолати цю життєву ситуацію. Тобто, це приклад розуміння ТН як соціально-психологічної установки. Хоча в нас викликає певне / закономірне здивування, що, на думку науковця, люди-

на спочатку діє (поведінковий компонент), і лише потім усвідомлює, що вона була готова до цього у СН (когнітивний), від чого її поведінка – як результат емоційної реакції на ситуацію – виглядає імпульсивною.

Т. В. Корнілова (2010 : 97) зазначає, що окремими видами ТН науковці схильні вважати: ТА – ситуацію двозначності / амбівалентності, коли людини не може швидко обґрунтовано обрати одну з двох альтернатив, і ТН – коли людина позбавлена можливості зрозуміти суть СН або через брак потрібної для цього інформації, або через її приховування за величезним масивом сторонньої інформації, що свідчить про відкритість людини до нових вражень і досвіду. Так, D. Kahneman і A. Tversky (1974) вважають, що сучасна людина перебуває в умовах, де невизначеність через дефіцит інформації трапляється значно рідше, ніж через перенасиченість новою суперечливою інформацією. Тобто, на зміну «класичній» невизначеності приходять суперечливість масиву інформації, що піднімає питання про її інформативність: достовірність і релевантність до ситуації інформації.

Проте, зважаючи на те, що інформація може бути різною, і навіть утратити свою інформативність і здатність бути джерелом знань (фейкова), можна припустити, що і дефіцит інформації (справжньої, вірогідної) цілком може спричинити ситуацію невизначеності, навіть за умов побічної і очевидної наявності цілого масиву різноманітної за змістом інформації. Оскільки значний масив наявної інформації (в інформаційному суспільстві, де потоки існуючої інформації курсують Інтернет-мережею переважно у кліпово-фрагментованому форматі, що ускладнює не лише розуміння цієї інформації, але і її сприйняття (Чуйко, & Чаплак, 2018)) не свідчить про її якісне наповнення, про її інформативність, тобто велика кількість інформації у ситуації невизначеності може водночас виявитися браком потрібної, релевантної до ситуації інформації (Чуйко, & Зварич, 2019).

Крім того, аналізуючи розуміння ТН в психології, можна дійти висновку, що вона може бути різного рівня / ступеня прояву (зважаючи на ознаки самої невизначеності): повна невизначеність, коли людина цілком позбавлена можливості / здатності зрозуміти ситуацію; амбівалентна – людині потрібно обрати з

двох не цілком зрозумілих за змістом і наслідками альтернатив; часткова – людина не може осмислити ситуацію в цілому, проте розуміє окремі її елементи; призупинена – це, на нашу думку, випадок, коли людина не осмислила ситуацію повністю (хоча почала роздумувати над цим), до прикладу, за браком на це часу, або через необхідне переключення на іншу форму активності; поверхова – коли людина в принципі розуміє значення нової / складної ситуації, і, принаймні, те, що вона нова, стосується саме її, що цю ситуацію потрібно вирішувати, проте не здатна передбачити її ймовірні / реальні результати чи / і наслідки, або ж може уявити собі таку їх кількість, що віддати перевагу будь-якому одному з них, виділивши його як найбільш ймовірного, – неможливо, оскільки невизначеність може означати як тимчасове явище, так і неможливість бути визначеним загалом.

Протилежним полюсом ТН, який зумовлює відповідне реагування людини на СН, є ІТН. Її крайнє визначення звучить як нездатність людини протистояти загрози, яку може нести СН, аж до надмірної переоцінки цієї загрози та схильності до патологічної реакції на СН (Saraff, Shikatani, Rogic, Dodig E.F, Talluri, & Murray-Latin, 2023).

Більш коректне звучання визначення ІТН належить R.N. Carleton: це особистісна нездатність людини у СН витримати брак необхідної інформації для розуміння ситуації, що супроводжується загостреним негативним реагуванням (Carleton, 2016; Voursour, Makrygiorgos, Tsarpalis-Fragkoulidis, & Nega, 2021). R. N. Carleton зі співавторами (2007) також раніше зазначали, що інтолерантність до невизначеності проявляється у людини як тенденція сприймати саму можливість появи негативної неочікуваної події, всупереч її реальній ймовірності, як неприпустиму / нереальну.

На думку N. O. Rosen зі співавторами (2014), це відбувається (ця риса проявляється) тому, що людина засвоїла негативні установки / переконання як щодо самої СН, так і з приводу її можливих наслідків. Науковець додає, що така людина схильна використовувати дезадаптивні копінги, щоб справитися із ситуацією і їй можуть бути властиві тривожні розлади психіки.

Проте частіше поняття ТН та ІТН аналізуються у їх співвідношенні.

Так, згідно Г. М. Громової (2022), якщо ТН людина схильна сприймати непередбачувану / неочікувану складну ситуацію якщо не позитивно, то відносно нейтрально, то ІТН людині властиво в аналогічних ситуаціях відчувати загрозу своєму спокою, реагуючи напруженістю і підвищеною тривожністю. Л. М. Карамушка зі співавторами (2021) також зазначають, що у ситуації невизначеності можуть проявлятися два протилежні полюси реагування людини: на одному – прийняття невизначеності та бажання продовжувати продуктивно просоціально працювати, на іншому – прагнення уникнути переживання страху та стресової ситуації, які спричиняє невизначеність.

Т. В. Корнілова (2010), за суттю, ніби уточнює ці позиції науковців, вважаючи, що основою ТН є здатність людини приймати виклик, який несе невизначеність, тоді як прояв ІТН означає, що у людини в СН домінує відчуття дискомфорту, оскільки стан її психофізичної рівноваги порушено.

S. Bokuniewicz (2020 : 227), за суттю, відтворюючи ідеї С. Баднера (S. Budner), підсумовує, що ТН означає схильність людини тлумачити СН як можливість, виклик чи ризик, тоді як низький рівень ТН, або ІТН, зумовлює сприйняття людиною такої ситуації як загрозової, небезпечної. Проте науковець помічає й інший бік ТН, підкреслюючи, що висока ТН може заважати людині справлятися з неоднозначністю та невизначеними ситуаціями.

Досліджуючи ІТН та близькі до неї за змістом поняття: інтолерантність до двозначності, орієнтація на невизначеність та потребу в когнітивному закритті, N. J. Rosen зі співавторами (2014) дійшли висновку, що ІТН є особистісною диспозицією, що проявляється у когнітивній вразливості людини, негативних переконаннях щодо невизначеності та упередженні щодо її поганих наслідків; орієнтація на невизначеність – проявляється у схильності людини вважати невизначеність бажаною і вірити, що вона здатна з цією невизначеністю впоратися; тоді як орієнтація людини навпаки, на визначеність, – це схильність людини уникати невизначеності, зберігаючи чіткість і зрозумілість попередньої ситуації; потреба ж у когнітивному закритті проявляється як бажання людини отримати чітку, зрозумілу відповідь на своє питання і водночас уникнути двознач-

ної ситуації.

Зазначимо, що об'єктом, як ТН, так і ІТН є власне невизначеність, тому потрібно коротко зупинитися на аналізі розуміння феномена невизначеності в психології.

Невідоме / невідомість / невизначеність – це водночас відсутність необхідної людині інформації у її свідомості загалом та певний стан, що визначається поєднанням новизни, незнайомості, незвичності та дивності ситуації, яка характеризується також неточністю, фрагментарністю, неструктурованістю, незрозумілістю, суперечливістю знань, дефіцитом потрібної у ситуації інформації та ризикованістю і непередбачуваністю розвитку самої ситуації та дій у ній (Саннікова, & Санніков, 2020). Крім того, у психології прийняття рішень стан невизначеності означає наявність відкритого завдання, чинники розвитку / розв'язання якого невідомі / неоднозначні, тому людині потрібно створити кільканадцять / множину релевантних до змісту завдання гіпотетичних припущень в подальшому перевіряючи їх ефективність / життєвість (Федоришин, 2022). Г. Федоришин зазначає, що невизначеність містить відкрите завдання, причини і обставини якого невідомі; і людина, приймаючи суб'єктивне рішення у СН, має спочатку сформулювати кілька припущень, щоб у подальшому оцінити, наскільки вони ефективні у цій ситуації. Додамо, що гіпотези щодо НС цілком залежні від сприйняття та розуміння людиною ситуації, суб'єктивного тлумачення нею її змісту, на основі чого і будуються припущення про можливий розвиток ситуації та дії людини, необхідні для його спрямування / коригування.

Згідно словника української мови (1974), невизначений тлумачиться як той, який не відомий точно, непевний (тобто окремі невиразні знання можуть існувати), або ж не зовсім ясний (не зрозумілий). Проте, на думку А. В. Курової (2022 : 51), невизначеність – це і результат незавершеності сприйняття і осмислення людиною ситуації, зокрема, через брак часу чи й зацікавленості людини.

Нам здається, що структурно СН як не лише певний відносно стабільний стан, але і як процес, динамічний за характером, можна умовно розділити на дві складові: перша містить сприйняття ситуації людиною,

її роздуми про те, що ситуація може означати і які її межі, якої інформації бракує для чіткого її розуміння, і завершується цей етап побудовою людиною гіпотетичних припущень, що може (що варто, доречно) вона зробити в такій ситуації для її вирішення. Друга починається з прийняття людиною рішення діяти / не діяти, усвідомлюючи можливий ризик, спосіб і мету дії: лише уникнути негативних наслідків чи й отримати певний зиск від розвитку і вирішення ситуації. І саме тут, на наш погляд, починається справжня невизначеність, без будь-яких реальних передумов: СН не дає людині можливості контролювати хід виконання рішення, розуміння, чи правильне воно, або передбачити ймовірні результати і / чи наслідки. Більш того, тут може виявитися, що людина невірно витлумачила зміст НС, її гіпотетичне припущення та прийняті рішення також помилкові, тому й результати будуть щонайменше неоднозначними; тобто прийняття людиною рішення діяти у СН передбачає розуміння нею ризикованості її дій (проте бездіяльність може бути не менш ризикованою). Причому ці елементи СН насправді охоплюють когнітивну оцінку ситуації та поведінкову реакцію на неї, тоді як поза увагою неочевидно залишається емоційне реагування людини, яке у СН, де бракує саме когнітивної її оцінки, може виявитися дещо менш помітним через свою короткочасність, особливо коли мова йде про ТН. Не зайве буде згадати і те, що, цінуючи понад усе власну безпеку, людина може не зважитися діяти у ситуації невизначеності. Обираючи спосіб дії / утримання від дії у ситуації невизначеності, людина ніякої додаткової інформації, що схилила б її до певного вибору, не має; її вибір у цьому випадку не може бути логічного обґрунтований, отже, обираючи, вона може покладатися не на рацію, а саме на емоції, довіряти власній інтуїції чи довіритися долі. І, на наш погляд, якщо перший вибір людини у СН буде вдалим, вона може бути схильною сформувати ТН, сприймаючи таку ситуацію як ще одну можливість здійснити інтуїтивний вибір і перевірити прихильність до неї долі.

І. Коган цілком, на нашу думку, доречно і вдало визначив невизначеність як неможливість уявити майбутні події та несумісність всередині та зовні когнітивних структур, поведінки та досвіду людини (Bokuniewicz, 2020; Kagan, 2002).

Д. Kahneman і А. Tversky (1974), у свою чергу, виділили два типи Н: зовнішню та внутрішню. Внутрішня – цілком залежна від людини, від її потреби / необхідності діяти у відповідній ситуації; вона може бути аргументованою / осмисленою та результатом впливу досвіду людини. Зовнішня – від людини не залежить, тому ніяк не може вплинути на результат її дій; вона може бути також двох видів: проста / одиночна або розподілена / повторювана.

Як на нас, невизначеність – це ситуація, в якій бракує значимих даних і неможливо зрозуміти ні її структуру і зміст, ні наслідки розвитку. Поки ситуація залишається невизначеною, людині не вдається оцінити, чи узгоджується вона з її попереднім досвідом, чи суперечить йому, чи й зовсім нова. Невизначеність – це аморфний стан, коли ситуація, за суттю, не набула ще певних чітких рис і структури, як і смислу для людини, оскільки її неможливо осмислити, хоча можна помітити / відчувати її присутність. Невизначеність у цьому контексті викликає у нас асоціацію з річчю в собі (І. Кант): НС, безумовно, має свій суб'єктивний зміст і смисл / значення для людини, проте вони приховані у її невизначеності.

Для вирішення проблемного питання щодо існування зв'язку між толерантністю особистості до невизначеності та ступенем її психологічного благополуччя, задоволеності нею життям та його екзистенційною осмисленістю ми провели емпіричне дослідження, де вибіркою стали студенти І курсу, спеціальності «Психологія» ЧНУ імені Ю.Федьковича ($n = 79$; біля третини з них – зі східних чи центральних областей України); це переважно дівчата, середній вік яких – 17,19 років.

У дослідженні використовувалися такі методики: «Толерантність до невизначеності» (Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity) (С. Баднера, адаптація Г. У. Солдатової), що діагностує показники толерантності – інтолерантності особистості та визначає представленість трьох складових: толерантності до новизни, складності та нерозв'язності проблем; шкала толерантності до невизначеності Д.МакЛейна (Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I, MSTAT-I), в модифікації О. А. Кармадонова, що визначає два протилежні загальні показники: прийняття та неприйняття

толерантності до невизначеності (інтолерантності до неї), – та їх складові: когнітивну, поведінкову й афективну; тест «Індекс задоволеності життям», адаптований Н. В. Паніною «Life Satisfaction Index» (Neugarten A. O.), що діагностує інтегральний показник задоволеності життям як уявлення людини про комфортність життя для неї, та його окремі складові: інтерес до життя, послідовність у досягненні поставленої мети, узгодженість між поставленими та досягнутими життєвими цілями, позитивну оцінку людиною себе, своєї поведінки та вчинків і наявність у неї позитивного фону настрою; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко (The scales of psychological well-being (C.Ryff)), що крім загального показника психологічного благополуччя визначає його складові: позитивні стосунки / ставлення, автономію, керування середовищем, особистісний ріст, мету в житті та самоприйняття; шкала екзистенції А. Ленгле, К. Орглер (Langle-Orgler Existence Scale) – методика для діагностики осмисленості життя загалом та її складових: самодистанціювання (SD), самотрансценденції (ST), свободи (F), відповідальності (V) та сумарних шкал – персональності (P) та екзистенційності (E).

На основі проведеного кореляційного аналізу результатів дослідження (Spearman r) можемо підсумувати: інтолерантна до невизначеності людина, схильна сприймати нові, складні та нерозв'язні, на перший погляд, ситуації як джерело тривоги та загрози своїй стабільності (за методикою С. Баднера), не відчуває задоволеності життям загалом ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$) та інтересу до його повсякденного плину ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$), не схильна позитивно оцінювати себе, власну поведінку та дії ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$) (методика Н. Паніної); приймаючи ж невизначеність як даність, як закономірну та невідворотну частину свого життя (методика Д. МакЛейна), людина вважає себе психологічно благополучною ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$), маючи визначену життєву мету ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$), зорієнтовану на ріст і розвиток особистості ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$), й уміючи керувати зовнішнім середовищем, використовуючи його як ресурс на шляху до мети ($r = 0,29$; $p \leq 0,01$) (методика К. Ріфф); при цьому її життя осмислене: вона виявляє схильність до самотрансценденції (розуміння значимос-

ті подій, залученість до них, близькість до людей, які є їх учасниками, усвідомлення сенсу та цінності подій) ($r = 0,28$; $p \leq 0,01$) та проявів свободи у виявленні наявних можливостей вчасного / успішного початку дій, реалізуючи власні екзистенційні цінності в житті ($r = 0,29$; $p \leq 0,01$) (методика А. Ленгле, К. Орглер).

Продовжуючи дослідження та намагаючись визначити, чи відрізняються більш і менш толерантні (інтолерантні) до невизначеності респонденти за показниками інших методик, ми розділили вибірку на дві групи, залежно від рівня прояву в кожній з них толерантності до невизначеності за методикою С. Баднера: група 1, $n = 34$, з низьким і середнім рівнями показників, що відповідає толерантному ставленню до невизначеності, та група 2, $n = 45$, з високими показниками, що свідчить про переважно інтолерантність респондентів до невизначеності.

За результатами U-критерію Манна-Уїтні (Mann-Whitney U-test), підгрупа 2 переважає підгрупу 1 за проявом таких показників: інтолерантності до нових ($U = 479,50$; $p \leq 0,0047$), складних ($U = 187,00$; $p \leq 0,0000$) і нерозв'язних (з відсутнім єдиним вирішенням) ($U = 495,50$; $p \leq 0,0077$) проблем; до невизначеності загалом ($U = 1,5$; $p \leq 0,0000$) (методика С. Баднера), але це, швидше, емоційне реагування на невизначеність, оскільки ці самі опитувані також більш схильні демонструвати прийняття невизначеності (розуміння її невідворотності) як власною поведінкою ($U = 562,00$; $p \leq 0,0449$), так і в цілому ($U = 557,50$; $p \leq 0,0404$) (методика Д. МакЛейна). Тоді як група 1 переважає групу 2 за показниками позитивної оцінки себе, своїх дій, поведінки та вчинків ($U = 540,50$; $p \leq 0,0265$) та позитивного настрою – переважанням позитивних емоцій над негативними як складовими задоволеності життям ($U = 551,50$; $p \leq 0,0349$) (методика Н. Паніної). За показниками інших методик статистично достовірної різниці між експериментальними групами не виявлено.

Висновки. Толерантність до невизначеності найчастіше визначається науковцями як: 1) особистісна риса / характеристика / властивість; 2) соціальна установка особистості, що містить когнітивну, афективну та конативну складові та / чи їх комбінацію; 3) цілісна система реагування людини на ситуацію невизначеності.

Толерантність до невизначеності – це терпиме, зовні – спокійне та стримане ставлення людини до ситуації чи події, причини, суть та ймовірні результати і наслідки яких їй невідомі та непередбачувані, вияв якого зумовлений розумінням людиною незворотності таких ситуацій та прийняттям факту, що усе її життя – безперервний ланцюжок невизначених ситуацій.

При цьому невизначеність – це такий стан справ / подій, коли не зрозуміло, що саме відбувається, чому так сталося, як і скільки це триватиме (оскільки межі ситуації невизначеності не розкриті в часовому відношенні), наскільки це людини стосується, як саме буде розвиватися ситуація й до яких результатів і наслідків може привести у підсумку. Причому невизначеним залишається кожен елемент цієї ситуації. І лише, коли людина має справу з результатом невизначеної ситуації і усвідомлює його значення / смисл для себе, вона може почати розуміти усю ситуацію загалом. Тобто невизначена ситуація розкривається через свої результати / наслідки.

Основною причиною появи невизначеної ситуації є брак потрібної для її адекватного розуміння інформації, що може створюватися як відсутністю необхідних даних для визначення суті ситуації, так і надмірністю наявної інформації, яка в інформаційному суспільстві подається зазвичай у кліповому, фрагментованому форматі, що ускладнює як систематизацію, так і тлумачення цієї інформації, включаючи і пошук у ній потрібних для оцінки ситуації невизначеності відомостей. Невизначеність може представляти я тимчасовий стан речей, так і абсолютну ситуацію (яку в принципі не можна визначити).

Результати нашого дослідження свідчать, що:

- 1) інтолерантність людини до невизначеності може бути пов'язана з відсутністю у неї задоволення життям загалом та його складовими зокрема; тоді як толерантна до невизначеності людина схильна вважати себе психологічно благополучною за наявності мети й екзистенційних цінностей в житті, орієнтації його на особистісний саморозвиток при використанні зовнішнього середовища як додаткового ресурсу на цьому шляху та екзистенційній осмисленості власного життя;
- 2) людина, інтолерантна до невизначеності, негативно оцінює ситуацію невизначеності, може при цьому виявляти

тенденцію приймати наявність самого факту невизначеності, показуючи це у своїй поведінці; тоді як толерантна до невизначеності людина може бути в основному задоволена своїм життям, позитивно оцінюючи себе і свої дії та переживаючи переважно позитивні емоції в житті.

Жоден з полюсів ставлення людини до ситуації невизначеності: толерантність та інтолерантність, – не варто тлумачити як однозначно позитивну чи негативну особистісну рису: залежно від кожної конкретної ситуації обидва полюси ставлення можуть бути як вираженими, позитивними для людини у невизначеній ситуації, так і містити пастки та вести до негативних наслідків.

Перспективу подальших досліджень проблеми, означеної в статті, вбачаємо у порівняльному аналізі толерантності до невизначеності в умовах війни та після перемоги, у ситуації миру.

References:

- Bokuniewicz, S. (2020). Tolerance of uncertainty and ambiguity of the situation and anxiety as a state and as a feature. *Journal of Education Culture and Society*, 11(2), 224–236. <https://doi.org/10.15503/jecs2020.2.224.236>.
- Brjuhovec'ka, O. (2021). Osoblyvosti vplyvu tolerantnosti do nevyznachenosti na profesijno vazhlyvi jakosti kerivnykiv osvitnih organizacij [Peculiarities of the impact of tolerance to uncertainty on the professionally important qualities of managers of educational organizations.]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, 2 (62), 176–184. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-62-176-184>.
- Budner, S. (1962). Intolerance of Ambiguity as a Personality Variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1962.tb02303.x>.
- Carleton, R. N. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders*, 39, 30–43. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.02.007>.
- Carleton, R. N., Norton, M. A., & Asmundson, G. J. (2007). Fearing the unknown: a short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21(1), 105–117. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.014>.
- Chujko, G. V. & Zvarych, I. M. (2019). Specyfika informacii v Interneti [Specifics of information on the Internet]. *Psychologichnyj chasopys*, 5(12), 21–42. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12.2>.

- Chujko, G. V. (2019). Kontrfaktychne myslennja [Counterfactual thinking]. «*Social'na psyhologija s'ogodni: zdobutky i perspektvy*»: materialy II Vseukrai'ns'kogo kongresu iz social'noi' psyhologii' (s.376-378)., Kyi'v: ISPP NAPN Ukrai'ny. <https://doi.org/10.33120/UCSPProceedings-2019>.
- Chujko, G. V., Chaplak, Ja. V. (2018). Vplyv informacijno-komunikacijnyh tehnologij na formuvannja klipovosti indyvidual'noi' ta suspil'noi' svidomosti [The influence of information-communication technologies on the formation of clip of individual and social consciousness]. *Psyhologichnyj chasopys*, 14(4), 37–53. <https://doi.org/10.31108/2018vol14iss4pp37-53>.
- Chujko, G. V., Chaplak, Ja. V. (2019). Rozuminnja ponjattja tolerantnosti v psyhologii' [Understanding the concept of tolerance in psychology]. *Aktual'nye nauchnye issledovanija v sovremennom mire*, 12(56), 7, 78–83. Vylucheno z: https://drive.google.com/file/d/1Y_A2EgKryiRSPCUy_FU6suijS4F1Yd05/view
- Chujko, G. V., Zvarych, I. M., Chaplak, Ja. V., Komisaryk, M. I. (2023). Teoretychni aspekty problemy tolerantnosti do nevyznachenosti u psyhologii' [Theoretical aspects of the problem of tolerance to uncertainty in psychology]. *Graal' nauky*, 30, 329–338. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.04.08.2023.054>.
- Fedoryshyn, G. (2022). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak profesijna kompetentnist' psyhologa [Tolerance to uncertainty as a professional competence of a psychologist]. *Psyhologija osobystosti*, 12, 1, 73–79. <https://doi.org/10.15330/ps.12.1.73-79>.
- Frenkel-Brunswick, E. (1949). Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable. *Journal of Personality*, 18 (1), 108–143. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1949.tb01236.x>.
- Gromova, G. M. (2022). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak chynnyk transformacii' travmatychnogo dosvidu osobystosti [Tolerance to uncertainty as a factor in the transformation of the traumatic experience of the individual] (dys. ... doktora filosofii). Instytut social'noi' ta politychnoi' psyhologii' NAPN Ukrai'ny, Kyi'v, Ukrai'na.
- Hil'ko, S. O. (2017). Psyhologichni koreljaty formuvannja tolerantnosti do nevyznachenosti u majbutnih psyhologiv [Psychological correlates of the formation of tolerance to uncertainty in future psychologists]. *Problemy suchasnoi' psyhologii'*, (38), 421–437. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017-38.%p>.
- Hillen, M. A., Gutheil, C. M., Strout, T. D., Smets, E. M. A., & Han, P. K. J. (2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science & Medicine*, 180, 62–75. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.03.024/>.
- Jak zberigaty spokij za umov «koly nichogo ne jasno» chy shho take «tolerantnist' do nevyznachenosti»? [How to keep calm under conditions "when nothing is clear" or what is "tolerance to uncertainty"?] (2021). Vylucheno z: <https://trevog-bolshe.net/blog/kak-sohranyat-spokojstvie-v-usloviyah-kogda-nichego-ne-yasno-ili-chto-takoe-tolerantnost-k-neopredelennosti>
- Kagan, J. (2002). *Surprise, Uncertainty, and Mental Structures*. Cambridge, MA: Harvard University Press; Illustrated edition.
- Kahneman, D., Tversky, A. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185, 4157, 1122–1131. <https://doi.org/10.1126/science.185.4157.1124>.
- Karamushka, L., Tereshhenko, K., Kredencer, O., Ivkin, V., Lagodzins'ka, V., Koval'chuk, O., & Voznjuk, A. (2021). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak determinanta zabezpechennja psyhologichnogo zdorov'ja osviti'ogo personalu v umovah social'noi' napruzhenosti [Tolerance to uncertainty as a determinant of ensuring the psychological health of educational personnel in conditions of social tension]. *Organizacija psyhologija. Ekonomichna psyhologija*, 4 (24), 30–38. <https://doi.org/10.31108/2.2021.4.24.4>.
- Kornilova, T. V. (2010). Novyj oprosnik tolerantnosti-intolerantnosti k neopredelennosti [New Questionnaire of Tolerance-Intolerance to Uncertainty]. *Psihologicheskij zhurnal*, 31, 1, 74–86.
- Kurova, A. V. (2022). Situacija nevyznachenosti u paradygmi suchasnyh vyklykiv suspil'stva [The situation of uncertainty in the paradigm of modern societal challenges]. *Naukovyj visnyk Uzhgorod'skogo nacional'nogo universytetu. Serija: Psyhologija*, (4), 51–55. <https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2021.4.10>.
- Kuzikova, S. B. (2018). Tolerantnist' do nevyznachenosti: teoretyko-empyrychni rozvidky [Tolerance to uncertainty: theoretical and empirical explorations.]. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija «Psyhologichni nauky»*, 1, 3, 67–72. Vylucheno z: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/326/304>.
- Lytvyn, S. V. (2019). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak psyhologichnyj konstrukt [Tolerance to uncertainty as a psychological construct]. *Psyhologichnyj chasopys*, 1, 90–107. <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.6>.
- McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 53(1), 183–189. <https://doi.org/10.1177/0013164493053001020>.
- Nevyznachenyj [Undefined] (1974). Slovyk ukrai'ns'koi' movy: v 11 tomah, T. 5, 257. Vylucheno z: <http://sum.in.ua/s/nevyznachenyj>.
- Pavlenko, G. V. (2019). Tolerantnist' do nevyznachenosti jak resurs psyhologichnogo blagopoluchchja studentiv [Tolerance to uncertainty as a resource of students' psychological well-being]. *Aktual'ni problemy psyhologii'*, 47(7), 208–219.
- Reis-Dennis, S., Gerrity, M. S., & Geller, G. (2021). Tolerance for Uncertainty and Professional Development: a Normative

Analysis. *Journal of General Internal Medicine*, 36(8), 2408–2413. <https://doi.org/10.1007/s11606-020-06538-y>.

Rosen, N. O., Ivanova, E. & Knäuper, B. (2014) Differentiating intolerance of uncertainty from three related but distinct constructs. *Anxiety, Stress & Coping*, 27, 1, 55–73, <https://doi.org/10.1080/10615806.2013.815743>.

Sannikova, O. P., Sannikov, O. I. (2020). Tolerantnist' do nevyznachenosti yak pre dyktor pryjnjattja rishen' osobystistju [Tolerance to uncertainty as a predictor of decision-making by an individual]. *Visnyk pisljadyplomoi' osvity. «Serija «Social'ni ta povedinkovi nauky»*, 12(41), 98–123. [https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-12\(41\)-98-123](https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-12(41)-98-123).

Saraff P., Shikatabi B., Rogic A. M., Dodig E. F., Talluri S., & Murray-Latin, H. (2023). Intolerance of Uncertainty and Social Anxiety: An Experimental Investigation. *Behaviour Change*, 40 (4), 314–327. <https://doi.org/10.1017/bec.2022.25>.

Tomarzhivs'ka, I. V. (2019). Fenomen «tolerantnist' do nevyznachenosti» i yogo psykologichnyj analiz [The phenomenon of "uncertainty tolerance" and its psychological analysis]. *Psykologichnyj zhurnal*, (1). Vylucheno iz <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152564>.

Vives, M. L., FeldmanHall, O. (2018). Tolerance to ambiguous uncertainty predicts prosocial behavior *Nat Commun nature communications*, 9, 2156. <https://doi.org/10.1038/s41467-018-04631-9>.

Vousoura, E., Makrygiorgos, N., Tsarpalis-Fragkoulidis, A., & Nega, C. (2021). COVID-19-related anxiety: the role of intolerance to uncertainty and resilience. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 26(3), 44–61. https://doi.org/10.12681/psy_hps.28862.

Yap, A., Johanesen, P. & Walsh, C. (2023). Moderators uncertainty tolerance (UT) in healthcare: a systematic review. *Advances in Health Sciences Education*, 28, 1409–1440. <https://doi.org/10.1007/s10459-023-10215-0>.

Halyna Chuyko

PhD (Candidate of Philological Science), Assistant Professor of the Department of Psychology of Chernivtsi National University named after Yuri Fedko-vich, Chernivtsi (Ukraine)

Yan Chaplak

PhD (Candidate of Psychological Science), Assistant Professor of the Department of Psychology of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

Tetyana Koltunovich

PhD (Candidate of Psychological Science), Assistant Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Preschool Education of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

SITUATION OF WAR

ABSTRACT

The article is related to the theoretical analysis and generalization of scientific information on the problem of tolerance to uncertainty in psychology and an empirical study of the relationship between a person's tolerance to uncertainty and a sense of satisfaction with life, psychological well-being, and the perception of one's life as existentially meaningful.

It is noted that, despite the relatively long history of studying the phenomenon of uncertainty tolerance in science and its potential importance, there is still no scientifically based and agreed interpretation of this phenomenon in psychology, since it can be defined by different scientists as: 1) a personal trait / characteristic / property; 2) a social attitude of an individual, containing cognitive, affective and conative components and/or their combination, or 3) a holistic system of a person's response to a situation of uncertainty.

It is stated that the essential reason for the emergence of a situation of uncertainty in a person's life is the lack of information necessary for an adequate understanding of the content and consequences of this situation; while this can be both the result of a real lack of the necessary data, and vice versa, it is emphasized by the excessive amount of information available to a person, which with its content and form of presentation (clip-fragmented) only makes it difficult to find the information necessary to solve the situation or its interpretation.

As a result of our research, it was established: a person intolerant to uncertainty, understanding it and evaluating it negatively, can show dissatisfaction with his life; while a person who is tolerant of uncertainty tends to feel psychologically well-off with satisfaction and existential meaningfulness of his own existence.

It was concluded that tolerance to uncertainty presupposes a person's ability to calmly / without internal tension relate to the lack of information needed in the situation, to accept the presence of an uncertain situation as a component and permanent content of one's own life; to allow the coexistence of contradictory and inconsistent information without a biased attempt to give preference to one part of it or to oppose it to another; the possibility (but not

TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE

the obligation) to start actions aimed at solving / overcoming the situation of uncertainty, without being sure of their effectiveness; however, hoping to gain new experience and acquire life wisdom; to accept the existence of the uncertain in its various variants (as unknown (completely or partially), ambiguous (ambivalent or ambiguous), not yet resolved, or not resolved at all). However, neither tolerance nor intolerance of uncertainty is a uniquely positive or negative personality trait.

Key words: uncertain situation, tolerance / intolerance to uncertainty, psychological well-being, satisfaction with life, existential meaningfulness of life.

Чуйко Галина Василівна

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

Чаплак Ян Васильович

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

Колтунович Тетяна Анатоліївна

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з теоретичним аналізом і уза-

гальненням наукової інформації щодо проблеми толерантності до невизначеності в психології та емпіричним дослідженням зв'язку толерантності особистості до невизначеності з відчуттям нею задоволеності життям, психологічного благополуччя та сприйняттям свого життя як екзистенційно осмисленого.

Зазначено, що, незважаючи на відносно тривалу історію дослідження в науці феномену толерантності до невизначеності та його потенційну важливість, науково обґрунтоване та узгоджене тлумачення цього явища в психології досі відсутні, оскільки різними науковцями воно може визначатися як: 1) особистісна риса / характеристика / властивість; 2) соціальна установка особистості, що містить когнітивну, афективну та конативну складові та / чи їх комбінацію, або ж 3) цілісна система реагування людини на ситуацію невизначеності.

Констатується, що суттєвою причиною появи ситуації невизначеності у житті людини є брак необхідної для адекватного розуміння змісту та наслідків цієї ситуації інформації; при чому це може бути як результатом реальної відсутності потрібних даних, так і навпаки, підкреслено надмірною кількістю наявної у людини інформації, що своїм змістом та формою подачі (кліпово-фрагментованою) лише утруднює пошук необхідних для вирішення ситуації чи її тлумачення відомостей.

У результаті нашого дослідження встановлено: інтолерантна до невизначеності людина, розуміючи її та негативно оцінюючи, може виявляти незадоволення своїм життям; тоді як людина, толерантна до невизначеності, схильна почуватися психологічно благополучною при задоволеності й екзистенційній осмисленості власного буття.

Зроблено висновок, що толерантність до невизначеності передбачає наявність у людини здатності спокійно / без внутрішнього напруження ставитися до браку потрібної у ситуації інформації, прийняти наявність невизначеної ситуації як складової і перманентного змісту власного життя; допустити співіснування суперечливої і неузгодженої між собою інформації без упередженої спроби надання переваги одній її частині чи протиставлення її – іншій; можливість (проте не обов'язковість) почати дії, спрямовані на вирішення / подо-

лання ситуації невизначеності, не будучи впевненою у їх результативності; проте, сподіваючись на отримання нового досвіду та набуття життєвої мудрості; приймати існування невизначеного у різних його варіантах (як невідомого (повністю чи частково), неоднозначного (амбівалентного чи багатозначного), не вирішеного досі, чи не вирішуваного загалом). Проте, ні толерантність, ні інтолерантність до не визначеності не є однозначно позитивною чи негативною особистісною рисою.

Ключові слова: невизначена ситуація, толерантність / інтолерантність до невизначеності, психологічне благополуччя, задоволеність життям, екзистенційна осмисленість життя.

How to cite (як цитувати):

Chuyko, H., Chaplak, Y., & Koltunovich, T. (2024). TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN THE SITUATION OF WAR . *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 18–30. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.2> [in Ukrainian]

Чуйко, Г., Чаплак, Я., & Koltunovych, T. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У СИТУАЦІЇ ВІЙНИ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10(1), 18–30. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.2>

Дата отримання статті: 07.11.2023

Дата рекомендації до друку: 01.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ

Латишев Олександр Валентинович¹

¹Кандидат технічних наук, Національна Академія Наук України, Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.С. Пухова, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2970-5517>

UDC: 159.95

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано призначення свідомості, що визначає напрямок досліджень у цій роботі в цілому, а саме: – свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість в процесі мислення усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там» – в ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії. На основі принципу суб'єкт-об'єктних відносин розглянуто механізми функціонування всіх типів свідомості від першої особи за загальною схемою. Описано системні процеси свідомості та самосвідомості як складових контуру мислення, що є внутрішнім світом людини, охопленим зворотним зв'язком.

Свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій станів свого внутрішнього світу. Переживання реалізуються в суб'єкт-об'єктних відносинах, де об'єкт – це образ репрезентації фрагмента внутрішнього світу в минулому стані, а суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу в стані «тут і зараз». Таким фрагментом може бути будь-який незалежний об'єкт внутрішнього світу в минулому стані, включаючи образ «Я», що є основою всіх процесів «само-», зокрема самопізнання, самосвідомості, саморефлексії, самореференції. Результат переживання – суб'єктивна реальність, яка суб'єктом усвідомлюється у формах і модальностях сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Показано, що процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. При цьому одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світів. Це вирішує проблему розрізнення суб'єктом себе та іншого.

Запропоновано єдиний механізм формування свідомості, який є багатоконтурним циклічним процесом, що включає в себе як когнітивні складові переживання, так і усвідомлювані реакції тіла, відчуття та емоції. Досліджено принципи формування та взаємодії циклів свідомості різних типів: самосвідомості, усвідомлення незалежних об'єктів, усвідомлення тілесних реакцій, емоцій, усвідомлення самих суб'єкт-об'єктних відносин з позиції першої особи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, суб'єкт-об'єктні відносини, переживання, внутрішній світ, репрезентація.

Постановка проблеми. Адаптаційні можливості організму багато в чому визначаються його здатністю прогнозувати розвиток подій. У людини з формуванням знаково-понятійної системи з'явилася можливість уявного моделювання подій зі своєю участю як об'єкта в довільному інтервалі часу. Це дозволило подумки формувати та перевіряти гіпотези розвитку подій до їх практичної реалізації. Як пише К. Поппер (Поппер, 1983) – нехай наші теорії (гіпотези) вмирають

замість нас. Людина повинна розуміти й відчувати, що відбуватиметься з нею, коли уявна картина стане реальною, яку вона буде сприймати через свої сенсорні системи. Тому людина повинна сприймати уявні конструкції в тих формах і модальностях, в яких вона сприймає зовнішній світ. Результати мислення може сприймати лише мислячий суб'єкт від першої особи.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можли-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olexsandr Latyshev

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

вість усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там» – у ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

Наведемо досить поширене визначення свідомості.

Свідомість – це стан психічного життя людини, що виражається у суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу та життя самого індивіда, а також у звіті про ці події (Новая философская энциклопедия, 2010: Сознание).

Суб'єктивне переживання передбачає наявність суб'єкта, який володіє самосвідомістю.

Самосвідомість – це усвідомлення суб'єктом самого себе: станів свого тіла, фактів свідомості, свого Я (зовнішнього вигляду, особливостей особистості, системи цінностей, переваг та прагнень). Самосвідомість – найважливіша характеристика свідомості (Новая философская энциклопедия, 2010: Самосознание).

Незважаючи на величезну кількість робіт у галузі свідомості й самосвідомості, нині недостатньо досліджені системні принципи і механізми формування самосвідомості й свідомості та, тим паче, їхня участь у процесах мислення людини від першої особи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблема свідомості має міждисциплінарний характер, тому для її дослідження необхідно залучати результати публікацій з багатьох сфер: філософії, психології, нейрофізіології, тощо. Це суттєво збільшує обсяг наукової інформації, яку необхідно використовувати для вирішення проблеми свідомості.

Аналіз публікацій показує, що у більшості робіт досліджуються питання змісту свідомості та її зв'язку з поведінкою людини у різних умовах. У той самий час украй мало робіт, які аналізують внутрішні механізми психіки, що реалізуються мозком. На проблеми в цій галузі вказували багато філософів та науковців. Зокрема, конкретне коло невирішених проблем зазначено у роботі В.А. Лекторського: «Розуміння самосвідомості пов'язане з серйозними труднощами. Насамперед виникає питання: як пояснити можливість самоспостереження (інтроспекції)? Як факт психічного життя воно безсумнівно. Як спосіб вивчення свідомості воно використовувалося психологією. Але яким чином суб'єкт може

сприймати стан власної свідомості (свої думки, уявлення, переживання та ін.)? Звичайне сприйняття можливе за допомогою органів чуття. За допомогою яких органів чуття можна сприймати факти своєї свідомості? І хто в цьому випадку є суб'єктом, що сприймає? Де він знаходиться? До того ж треба враховувати й те, що акт самосвідомості входить у саме поле свідомості, а отже, змінює його» (Лекторский, 2001: 168).

У попередній роботі автора (Латишев, 2022) запропоновано та обґрунтовано вирішення проблеми доступу суб'єкта до свого внутрішнього світу, що є основою підходу до розв'язання задач, сформульованих В.А. Лекторським. Більш того, це дозволяє розглянути формування процесів мислення, усвідомлюваних від першої особи. У дослідженнях використовувалися останні публікації, які вже здобули визнання у науковому середовищі, в тому числі: в галузі організації кола мислення (Іваницький, 1999), (Едельман, 2009), психології свідомості (Ровенсуо, 2013), психології репрезентацій (Поляков, 2011), формування емоцій (Барретт, 2018), смислового мислення (Агафонов, 2009) та інші.

Мета роботи полягає в дослідженні застосування принципу суб'єкт-об'єктних відносин у формуванні свідомості та побудові моделі свідомості як функціональної складової процесу мислення.

Методи дослідження. Напрямок досліджень у цій роботі полягає у пошуку відповідей на питання – які механізми формують спостережувані психічні феномени? У даному випадку, це феномени свідомості людини (очевидність сприйняття, ментальні процеси розуміння, усвідомлення, тощо). Зауважимо, що відповіді на це питання є принциповими не лише для формування психології як науки, але мають фундаментальне значення і в теорії сильного штучного інтелекту, що має «психіку», подібну до людської (Чалмерс, 2013).

Вивчення механізмів свідомості має комплексний характер і передбачає як теоретичні, так і експериментальні дослідження. У цій роботі з урахуванням результатів теоретичного аналізу наявних публікацій розроблена несуперечлива концепція формування гіпотетичних механізмів свідомості в контексті сучасних філософських, психологічних і нейрофізіологічних досліджень. При цьому особлива увага приділяється пояс-

новальним та прогностичним властивостям запропонованих нами психологічних моделей свідомості.

Нижче загальний підхід, заснований на фундаментальному принципі пізнання як суб'єкт-об'єктних відносин, застосовується до дослідження механізмів формування феноменів свідомості. Ця стаття є продовженням попередньої роботи автора (Латишев, 2022), результати якої наводяться за необхідності.

Основний матеріал. Перед тим, як розглядати процеси свідомості та самосвідомості, визначимо, у якому вигляді ми сприймаємо їхні результати, як вони виглядають для нас феноменологічно. Нині найпоширеніші поняття, що визначають процеси свідомості та їхні результати – це «усвідомлення» і «переживання», що відображено, зокрема, у наведених нижче визначеннях. Усвідомлення часто сприймається як самоочевидність для суб'єкта події, що відбувається. Про це пише А.Ю. Агафонов: «Усвідомлення – це феномен, доступний інтроспективному аналізу, це той безпосередній досвід, який відкривається носієві свідомості та супроводжується почуттям суб'єктивної очевидності того, що відчувається, сприймається, уявляється, мислиться тощо» (Агафонов, 2009: 156). Результатом усвідомлення є суб'єктивна очевидність внутрішнього досвіду.

Поняття переживання розглядатимемо згідно з визначенням з роботи Л.Р. Фахрутдінової: «Переживання – це психологічна категорія, що визначає явище самосвідомості, яке інтегрує буттєвість і субстанційність суб'єктивного світу людини, та проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, а також виступає для суб'єкта як психічна діяльність «переробки» одержуваних вражень та вбудови їх в образи внутрішнього та зовнішнього світу» (Фахрутдінова, 2011: 112).

Часто «усвідомлення» та «переживання» розглядаються як синоніми, але переживання більше відповідає процесу, а усвідомлення – кінцевому результату процесу. У переживанні більше відбивається тілесна, чуттєва складова свідомості, ніж в усвідомленні. Далі користуватимемося обома термінами в залежності від контексту їх застосування.

Можна зробити висновок, що кінцевим результатом усвідомлення і переживання є суб'єктивна очевидність внутрішнього досвіду, який суб'єкт сприймає від

першої особи. При цьому у свідомості людини присутня уявна картина, що включає семантично пов'язані образи, які утворюють суб'єктивну реальність.

Суб'єктивна очевидність передбачає наявність об'єкта, представленого в нашому суб'єктивному досвіді у вигляді деякого образу, на який суб'єкт «дивиться». Вся свідома діяльність суб'єкта ґрунтується на діях з ментальними образами, механізм формування яких у результаті роботи мозку наразі невідомий та розглядається як психофізична проблема чи проблема кваліа (Чалмерс, 2013).

Можна припустити, що вродженими властивостями мозку людини, сформованими еволюцією, є процеси формування ментальних образів, і навіть вродженими є можливості формування знаково-понятійної системи, зміст якої формується протягом життя. Наша інтроспекція та сучасні дослідження підтверджують наявність ментальних образів у нашому суб'єктивному досвіді, що дані нам у всіх модальностях сприйняття зовнішнього світу (Поляков, 2011).

При дослідженні процесів свідомості в першу чергу необхідно визначити, яким чином суб'єкт отримує доступ до свого внутрішнього світу, до свого суб'єктивного досвіду. Тут виникає відома проблема суб'єкта пізнаючого та суб'єкта пізнаваного в одній особі, що, зокрема, породжує всі проблеми «само-»: самосвідомості, саморефлексії, самопізнання і т.д. (Джеймс, 1991), (Лекторский, 2001), (Рябушкина, 2014).

У роботі (Латишев, 2022) запропоновано розв'язання цієї проблеми на основі аналізу суб'єкт-об'єктних відносин, що виникають у контурі мислення, де суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу «тут і зараз», а об'єкт – незалежними образами репрезентацій об'єктів внутрішнього світу в минулому стані (таким об'єктом може бути і образ «Я»). При цьому вирішується проблема інтроспекції, що забезпечує доступ суб'єкта до змісту свого внутрішнього світу, своїх думок.

Образи репрезентацій є результати мислення у попередній момент часу, які подаються з виходу внутрішнього світу на його вхід і служать для продовження процесу мислення в даний момент часу.

У цій роботі досліджуються психічні процеси свідомості людини та самосвідомості, які супроводжують мислення, реалізоване внутрішнім світом суб'єкта.

Внутрішній світ. Так як суб'єкт на основі уявного моделювання подій діятиме в реальній обстановці, то уявна ситуація має бути представлена йому в тих же модальності і формах, в яких суб'єкт сприймає зовнішній світ. Оскільки нервова та нейронна системи формувалися для управління суб'єктом у реальному світі, то у людини виробилася своя система сприйняття зовнішнього світу та свого організму через рецептори сенсорних систем. Що небудь відчуте може тільки конкретна реальна людина в рамках свого якісного сприйняття (кваліа) того, що відбувається в контексті свого образу світу (моделі світу). Ось як А. Ревонсуо описує модель світу: «У цілому модель світу в мозку містить в собі як сенсорні якості і цілісні об'єкти навколо нас, так і наш образ себе, усвідомлення свого тіла, самосвідомість і інтерпретацію (систему переконань) у тому, що з нами відбувається і хто ми такі. Ця суб'єктивна психологічна реальність – світ, створений нашим мозком, у ньому ми живемо» (Ревонсуо, 2013: 168).

Модель світу дозволяє моделювати розвиток можливої майбутньої ситуації, що дає можливість суб'єкту формувати та перевіряти гіпотези щодо вибору оптимального варіанту своїх реальних чи уявних дій. Пізнавати зовнішній світ і себе ми можемо лише через пізнання свого внутрішнього світу. Об'єкт пізнання вибирається довільною чи мимовільною спрямованістю уваги на відповідні реальні об'єкти чи фрагменти внутрішнього світу, які можуть бути результатом моделювання майбутніх можливих подій.

Внутрішній світ суб'єкта включає в себе як образи незалежних об'єктів, так і образ «Я»; останнє дозволяє формувати нову якість психіки людини, пов'язану з його самосвідомістю. Ця якість забезпечується принциповою відмінністю образів незалежних об'єктів від образу суб'єкта «Я», якому притаманні наступні властивості (Латишев, 2022):

1) Історичність. Образ суб'єкта «Я» включає автобіографічну пам'ять (Нуркова, 2000), яка дозволяє поточну ситуацію сприймати в історичному контексті життя суб'єкта, а також забезпечує сприйняття суб'єктом існування себе в часі.

2) Чуттєвість. Образ суб'єкта через нейронний носій пов'язаний з тілом, їх взаємодія формує чуттєву складову Я. При цьому зовнішні та внутрішні події, які сприймаються суб'єктом, взаємодіють з його тілесними функціями, що дозволяє суб'єкту в даний час виділити себе в просторі, а також співвіднести себе з іншими об'єктами зовнішнього світу.

3) Егоцентризм. Усе, що відбувається у внутрішньому світі, включаючи формування вищих психологічних феноменів, пов'язане з образом «Я»; це дає підстави говорити, що світ розглядається з позиції Я, тобто з позиції самого суб'єкта.

Внутрішній світ є динамічною системою, стан якої змінюється в часі. Будемо розділяти минулий стан внутрішнього світу та його елементів і теперішній стан, у якому система перебуває «тут і зараз».

Розуміння визначається знаковою та понятійною системою людини і становить когнітивну складову мислення. Образи, тілесні реакції, відчуття та емоції складають чуттєву складову мислення, тісно пов'язану з фізіологічною організацією людини. Образ «Я» включає образ тіла, що містить схему тіла; це забезпечує взаємодію «Я» з тілесними функціями суб'єкта. Когнітивна та чуттєва складові мислення, а також їх взаємодія формують психосоматичну модель суб'єкта, що задовольняє перерахованим вище властивостям 1) – 3).

Суб'єктивна реальність. Призначення свідомості та самосвідомості полягає в тому, щоб забезпечити доступ суб'єкту до свого внутрішнього світу, що досягається сприйняттям результатів мислення у формах і модальностях сприйняття зовнішнього світу. Інструментом доступу є психологічні репрезентації (Поляков, 2011), (Холодная, 2002), які є образами внутрішнього світу, включаючи образ самого суб'єкта. С. Поляков пише: «Я думаю, що, виходячи з уявлень класичної психології, поняття психічних репрезентацій можна і треба розуміти лише як психічні явища, які представляють (собою) у свідомості навколишню реальність і нас самих у ній» (Поляков, 2011: 91).

Конкретний результат свідомості полягає в тому, що суб'єкт сприймає зміст репрезентацій фрагментів внутрішнього світу як суб'єктивну реальність.

Суб'єктивна реальність у філософії діалектичного матеріалізму – це реальність ідеального, тобто

зміст розумових процесів. Поняття суб'єктивної реальності виражає специфічну та невід'ємну якість свідомості.

Для людини суб'єктивна реальність наповнена не лише змістом розумових процесів, а й реальними тілесними реакціями, відчуттями та емоціями.

Свідомість має властивість інтенціональності, тобто спрямованості на усвідомлюваний об'єкт. Тому кожна чуттєва складова усвідомлюваних процесів повинна мати свій когнітивний образ, який сприймається внутрішнім світом як незалежний об'єкт. Тільки в цьому випадку формуються суб'єкт-об'єктні відносини, у рамках яких відбувається ідентифікація та усвідомлення чуттєвих складових суб'єктивної реальності людини. Процеси формування образів, значень і понять супроводжують усе життя людини, заповнюючи відсутні (з тих чи інших причин) знакові, понятійні та образні складові мислення.

Контур мислення. Зовнішній світ ми бачимо таким, яким він представлений у вигляді суб'єктивної реальності, сформованої внутрішнім світом.

Суб'єкт сприймає суб'єктивну реальність, яку створює його ж внутрішній світ; звідси впливає зворотний зв'язок внутрішнього світу із самим собою в контурі мислення. Поняття зворотного зв'язку є фундаментальним принципом організації роботи складних систем за умов невизначеності (Анохин, 1998), (Бернштейн, 1947), (Выготский, 2005).

Зворотний зв'язок передбачає процес передачі вихідного сигналу системи на її вхід. Розглядаючи контур мислення, необхідно встановити вид та зміст зворотного зв'язку в процесі мислення, результати якого суб'єктом усвідомлюються.

Внутрішній світ суб'єкта та результати його діяльності являють собою нейронні патерни (констеляції, фрагменти), в яких закодовано відповідний психічний зміст. Дізнатися про результати діяльності свого мозку (наприклад, при спогаді або при моделюванні можливої ситуації) суб'єкт зможе, якщо ці результати стануть надбанням свідомості суб'єкта. Для цього психічний зміст відповідних нейронних патернів має бути репрезентований суб'єкту у вигляді, який сприймається свідомістю.

Формування та взаємодія психічних конструкцій здійснюється через кодову взаємодію їх нейронних носіїв. Виникають наступні питання: що саме і у якому вигляді передається з виходу внутрішнього світу суб'єкта на його вхід? Як замикається зворотний зв'язок у контурі мислення? У сприйнятті зовнішнього світу беруть участь рецептори сенсорних систем. Як суб'єкт сприймає результати роботи свого внутрішнього світу без участі рецепторів?

У роботі (Латишев, 2022) показано, що відповіді на ці питання визначаються конструкцією контуру мислення, в якому реалізуються наступні положення:

1. Образи репрезентацій формують психічний зміст зворотного зв'язку внутрішнього світу суб'єкта з самим собою.
2. Контур мислення замикається через одні і ті ж самі сенсорні зони кори головного мозку як для образів сприйняття, ініційованих сигналами від зовнішніх рецепторів сенсорних систем, так і для образів уявлення та пам'яті, викликаних власною активністю мозку.
3. Результати інтроспекції показують, що образи уявлення та пам'яті мають ті ж форми і модальності, як і образи сприйняття зовнішніх об'єктів (перцептивні образи).

Виходячи з викладених вище положень 1) – 3) можна зробити такі висновки: 1) нейронні кодові реалізації всіх типів образів у відповідних сенсорних зонах кори головного мозку мають бути подібними; 2) обробка сигналів від сенсорних зон кори до формування відповідних образів репрезентацій проводиться нейронною системою для всіх типів образів за загальними схемами внутрішнього світу суб'єкта; 3) результати обробки подібних даних за загальними алгоритмами повинні бути подібними. Цим визначається спільність модальностей і форм образів сприйняття реальних зовнішніх об'єктів та образів мислення (образів уявлення та пам'яті).

Запропонована в статті (Латишев, 2022) трактовка організації контуру мислення дозволяє реалізувати уявну роботу внутрішнього світу без участі зовнішніх рецепторів у формах та модальностях сприйняття зовнішнього світу.

Свідомість та самосвідомість. Суб'єкт існує в реальному світі, оточений різними «речами», а образ «Я» існує в контексті внутрішнього світу суб'єкта. Для самосвідомості суб'єкт повинен виділити себе з навколишнього світу, але це можливо лише у випадку, якщо суб'єкт усвідомлює як світ, так і самого себе одночасно. Останнє реалізується через розрізнення образу «Я» та образів інших об'єктів внутрішнього світу суб'єкта.

На необхідність одночасного усвідомлення суб'єктом самого себе та навколишнього світу вказував Е. Кант: «Свідомість мого власного реального буття є одночасно безпосереднім усвідомленням буття інших речей, що знаходяться поза мною» (Філософський енциклопедический словарь, 1997: 423). У цьому висловлюванні встановлюється зв'язок між самосвідомістю та усвідомленням зовнішнього світу. Про одночасність виникнення свідомості і самосвідомості говорили І.М. Сеченов (принцип дисоціації відчуттів) та Л.С. Виготський, див. відповідно (Сеченов, 1961) і (Виготський, 2005). А на думку В.О. Лекторського, «без якоїсь форми самосвідомості (іноді дуже нечіткої, слабо вираженої) свідомість дійсно неможлива» (Лекторський, 2001: 166).

Процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. У результаті їх реалізації одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу, що дозволяє суб'єкту відокремити себе від інших об'єктів. Перефразовуючи В.О. Лекторського, можна сказати, що без якоїсь форми усвідомлення зовнішнього та внутрішнього світу (іноді дуже нечіткої, слабо вираженої) самосвідомість неможлива. Реально разом з усвідомленням суб'єктом самого себе усвідомлюється оточення суб'єкта.

Суб'єкт-об'єктні відносини в процесах свідомості реалізуються у внутрішньому світі суб'єкта на основі взаємодії образу «Я» та образу відповідного об'єкта, на що вказується у низці робіт (Орлов, 1991), (Корниєнко, 2010), (Поляков, 2011). Наприклад, усвідомити «щось», вважає О.Ф. Корнієнко, це означає пов'язати образ цього «щось» з образом «Я», і утворення цього зв'язку здійснюється в результаті процесу мислення. У процесі усвідомлення на основі понять, що входять у склад внутрішнього світу суб'єкта, формується

особистісний сенс об'єкта для суб'єкта. Інакше кажучи, формування свідомості та самосвідомості відбувається лише в контексті внутрішнього світу, оскільки сприйняття зовнішнього світу – це так само результат роботи внутрішнього світу суб'єкта.

Образи репрезентацій – це зміст контуру зворотного зв'язку в процесі мислення. Після їх сприйняття в контурі мислення та усвідомлення в контексті внутрішнього світу суб'єкта вони становлять зміст суб'єктивної реальності, що усвідомлюється суб'єктом. Звідси випливає, що свідомість – це усвідомлені (зрозумілі, осмислені) образи репрезентацій. Оскільки усвідомлення має дві складові – когнітивну і чуттєву, то й свідомість містить розуміння образів репрезентацій та тілесну реакцію на їх зміст. Свідомість дає суб'єкту можливість зрозуміти та відчувати зміст свого внутрішнього світу. Самосвідомість пов'язує все, що відбувається з суб'єктом, який володіє самосвідомістю. У результаті суб'єкт сприймає зміст свого внутрішнього світу – суб'єктивну реальність – в даний час від першої особи, що дає суб'єкту можливість усвідомити (зрозуміти і відчувати), як це бути «там» – в уявній прогнозованій ситуації, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

Циклічні процеси свідомості. Покажемо, що свідомість є багатоконтурним циклічним процесом, де одні цикли породжують інші. До них відносяться: цикли самосвідомості, цикли усвідомлення образів незалежних об'єктів, цикли емоцій, цикли усвідомлення відчуттів тощо. На циклічність складових свідомості вказувалося у низці робіт, наприклад, у роботах О.М. Іваницького – коло відчуттів (Іваницький, 1999), Дж. Едельмана – повторний вхід (Едельман, 2009), Л. Барретт – цикли емоцій (Барретт, 2018).

У відомих автору роботах цикли, однак, не об'єднані в якусь систему за певними правилами, які б пояснювали їхню взаємодію. І, найголовніше, вони розглядаються від третьої, а не першої особи, що не дозволяє пояснити їхню необхідність у процесах самосвідомості та свідомості загалом.

Умови реалізації циклів підпорядковуються принципу суб'єкт-об'єктних відносин, що забезпечує сприйняття результатів мислення від першої особи. Усі цикли реалізуються за загальною багатоконтурною схемою незалежно від їхнього змісту, при цьому їх взаємо-

дія забезпечує все різноманіття психічних феноменів, які людиною усвідомлюються. Системні складові циклів свідомості включають внутрішній світ людини, що містить образи незалежних об'єктів та образ «Я», який включає в себе образ тіла суб'єкта. Образ "Я" є "точкою складання" циклів свідомості, в якій вони взаємодіють.

Кожний з циклів, а також кожна їхня взаємодія роблять свій внесок в усвідомлення того, що відбувається. Результат свідомості полягає у тому, що суб'єкт: 1) усвідомлює себе, 2) усвідомлює відповідний об'єкт і 3) усвідомлює своє ставлення до об'єкта.

Типи циклів свідомості. Можна виділити три типи системних циклів, які є у всіх процесах свідомості. Це цикли усвідомлення образів незалежних об'єктів, цикли самосвідомості та тілесні цикли (цикли відчуттів, емоцій). Назви циклів визначаються об'єктами, які ці цикли «виносять» у суб'єктивну реальність, що усвідомлюється суб'єктом. Їхня спільна реалізація є необхідною умовою усвідомлення образів репрезентацій об'єктів внутрішнього світу суб'єкта. Розглянемо основні схеми формування вказаних циклів.

Цикл усвідомлення образів незалежних об'єктів. Нехай у процесі сприйняття зовнішнього об'єкта S сформовано нейронний патерн, психічний зміст якого – образ «S», що є об'єктом внутрішнього світу суб'єкта. Для усвідомлення образу «S», він повинен потрапити до суб'єктивної реальності, яка усвідомлюється суб'єктом. З цією метою формується репрезентація образу «S», яка з виходу внутрішнього світу по ланцюгу зворотного зв'язку надходить на його вхід, де сприймається внутрішнім світом як незалежний об'єкт. Репрезентація образу «S» ідентифікується та інтерпретується в рамках суб'єкт-об'єктних відносин, де об'єкт – це когнітивний образ репрезентації «S», а суб'єкт – це реальна людина, задана своїм внутрішнім світом, що містить психосоматичний образ «Я», який через образ та схему тіла взаємодіє з тілом суб'єкта.

При взаємодії когнітивного образу «S» з психосоматичним образом «Я» відбувається активація останнього, що викликає процес формування самосвідомості суб'єкта, яка включає в собі когнітивну та тілесну складові. Когнітивна складова є знаково-понятійною системою, яка забезпечує розуміння суб'єктом події, а тілесна – через відчуття та емоції відображає те, що відбувається

з конкретним біологічним організмом. При цьому образ репрезентації «S» отримує пояснення в контексті внутрішнього світу в поняттях, що мають сенс для суб'єкта, представленого «Я», і стає усвідомлюваним об'єктом суб'єктивної реальності.

Розглянемо детальніше цикли когнітивної та тілесної самосвідомості, які формують цілісний феномен самосвідомості суб'єкта.

Цикл когнітивної самосвідомості. Для усвідомлення суб'єктом самого себе його образ «Я» повинен потрапити у свідомість суб'єкта. При цьому формується образ репрезентації деякої частини образу "Я", що пов'язано з обмеженням обсягом уваги, спрямованої суб'єктом на самого себе, не порівнянної з обсягом опису «Я». Тим не менше, суб'єкт усвідомлює себе як цілісний організм. Доповнення образу об'єкта чи ситуації за їхньою частиною, що спостерігається, до необхідного обсягу уваги – це звичайна процедура у процесі мислення.

Образ репрезентації «Я» (точніше його частини), сформований у минулому часу, по ланцюгу зворотного зв'язку передається на вхід внутрішнього світу, де сприймається як незалежний об'єкт, який з великою ймовірністю буде ідентифікований як частина образу «Я» в поточному стані внутрішнього світу (цією частиною він і є – лише в минулому стані внутрішнього світу). При цьому відбувається інтерпретація минулого образу «Я» з позиції поточного образу «Я» в контексті внутрішнього світу в стані «тут і зараз», у результаті чого визначається сенс «Я» як образ суб'єкта в даний момент часу. Образ «Я» входить до складу суб'єктивної реальності, елементи якої в процесі їхнього переживання усвідомлюються суб'єктом. При цьому суб'єкт ментально усвідомлює самого себе.

Процес переживання потребує участі в картині суб'єктивної реальності тілесної реакції на когнітивний образ об'єкта.

Цикл тілесної самосвідомості. Образ «Я» при його активації, через образ і схему тіла впливає на тілесні функції організму. У відповідь виникає реакція у вигляді фізіологічних сигналів, що надходять у нейронну систему через інтерорецептори тіла. Сигнали реакції організму сприймаються як сигнали від незалежного

об'єкта, який з метою його усвідомлення повинен бути спочатку ідентифікований.

Зазначимо важливі особливості формування суб'єкт-об'єктних відносин у процесах усвідомлення тілесних реакцій. Оскільки реальний об'єкт, який викликав тілесні реакції, як правило, безпосередньо не є спостережним, і не може забезпечити виконання вимоги його самоочевидності в процесах свідомості, виникає завдання його ідентифікації за сигналами, що спостерігаються. Це завдання належить до класу обернених задач – визначення причини за її наслідками. Наприклад, визначити джерело болю за його відчуттями. Як правило, такі задачі відносяться до класу некоректних задач, а саме, мають безліч розв'язків у вигляді віртуальних об'єктів (моделей) того, що відбувається. Більш того, невеликі зміни в сигналах можуть призвести до кардинальних змін моделей (образів) об'єктів, що ідентифікуються.

Для вибору конкретного образу залучаються додаткові умови (зазвичай – це внутрішній досвід суб'єкта, найближчий за змістом до події). Наявність образу є необхідною складовою процесу мислення (Веккер, 1998), тому відсутність «власного» образу в елементів чуттєвої складової на практиці заповнюється, наприклад, символом (Тхостов, 2002), міфом (Улановський, 2009) або образом об'єкта, дії чи сцени, які викликали відповідні емоції та відчуття в деякій минулій ситуації. Якщо пам'ять не містить ситуації, подібної до поточної, то конструюється віртуальний образ невідомого об'єкта, виходячи з логіки процесу мислення. Сконструйований віртуальний образ як образ репрезентації передбачуваного об'єкта по ланцюгу зворотного зв'язку надходить на вхід внутрішнього світу, в контексті якого проходять всі процедури сприйняття, ідентифікації та інтерпретації – так само, як і для зовнішніх об'єктів.

Емоції.

Сучасні дослідження механізмів виникнення емоцій (Барретт, 2018) складаються в загальну концепцію циклічної природи свідомості на основі суб'єкт-об'єктних відносин, запропонованої в нашій роботі. При цьому на основі тілесних відчуттів формуються віртуальні образи – образи уявлення чи пам'яті, які відображають, наприклад, минулі ситуації, подібні до тієї, в якій суб'єкт перебуває в даний момент часу. Цим

образам відповідають поняття, що сформувалися в процесі життя суб'єкта. Як пише Л. Барретт: «У кожний момент неспання ваш мозок використовує минулий досвід, організований у вигляді понять, щоб керувати вашими діями та приписувати значення вашим відчуттям. Коли задіяні поняття є поняттями емоцій, ваш мозок конструює випадки явища емоції» (Барретт, 2018: 49). І там же: «Емоція – це творіння вашого мозку з того, що означають ваші тілесні відчуття, пов'язане з тим, що відбувається в світі навколо вас».

Усвідомлення суб'єкт-об'єктних відносин. Усвідомлення суб'єктом свого усвідомлення «чогось» еквівалентне усвідомленню суб'єктом суб'єкт-об'єктних відносин. У цьому випадку суб'єкт усвідомлює себе, об'єкт та своє ставлення до об'єкта. Феномен усвідомлення суб'єктом самого себе у процесі усвідомлення «чогось» був помічений давно, але не отримав належного пояснення.

Наведемо цитату із статті Д.М. Розенталя: «Декарт говорив: “Ми не можемо мислити, не усвідомлюючи цього в момент, коли думка присутня в нас”... Він слідував твердженню Аристотеля, що “якщо ми сприймаємо, ми сприймаємо й те, що ми сприймаємо, а якщо думаємо – що думаємо”...» (Розенталь, 2009: 56).

Якщо розглядати самі суб'єкт-об'єктні відносини як об'єкт усвідомлення, то їх слід сприймати в процесі усвідомлення як деякий гештальт, який присутній у ланцюжку усвідомлення: 1) Я усвідомлюю, що це /Я/, 2) Я усвідомлюю, що це об'єкт /S/, 3) Я усвідомлюю, що {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}, де косими лініями виділено незалежні об'єкти усвідомлення, до яких належить і гештальт – {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}. Останній гештальт репрезентується суб'єкту у вигляді деякого образу, представленого в контексті внутрішнього світу суб'єкта. Це може бути деяка сцена, сформована внутрішнім світом на основі внутрішнього досвіду, система значень та понять чи словесний опис. Образ репрезентації цього гештальту сприймається суб'єктом у контурі мислення як незалежний об'єкт, для якого виконуються всі операції усвідомлення – взаємодія з образом «Я» і тілесними функціями, формування значень і понять, які мають сенс для суб'єкта. У результаті маємо результат у наступному вигляді: Я усвідомлюю, що {/Я/ усвідомлюю, що це /S/}.

Образ репрезентації гештальту є елементом суб'єктивної дійсності, що усвідомлюється, тобто елементом свідомості. У результаті суб'єктивна реальність представляє собою об'ємну картину зі змінним змістом, у якому завжди з різним ступенем виразності є суб'єкт, що має самосвідомість.

Наведена схема усвідомлення поєднує всі типи циклів свідомості в єдиний процес, у результаті якого суб'єкт усвідомлює те, що відбувається, у вигляді суб'єктивної реальності та усвідомлює, що це усвідомлює саме він.

Висновки. Використання принципу суб'єкт-об'єктних відносин дозволило автору розглянути в цій роботі механізми формування свідомості в процесі мислення від першої особи за загальною схемою для всіх випадків свідомості. При цьому отримано наступні результати.

1. Показано, що свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій; результатом цих переживань є суб'єктивна реальність, яка усвідомлюється суб'єктом.

2. Доведено, що самосвідомість є невід'ємною частиною свідомості, – тільки в цьому випадку можливе усвідомлення від першої особи. Спільна реалізація свідомості та самосвідомості вирішує завдання розрізнення суб'єкта та іншого; при цьому в процесах свідомості та самосвідомості бере участь увесь організм людини.

3. Обґрунтовано, що свідомість і самосвідомість реалізуються в контурі мислення, де вони виконують функцію зворотного зв'язку внутрішнього світу із самим собою. При цьому передавальний механізм реалізується через суб'єктивну реальність, що наповнюється змістом при її усвідомленні. Це загальний підхід, який має різний зміст у різних теоріях усвідомлюваного мислення і, отже, свідомості. Так, у сучасній теорії конструктивізму змістом ланцюга зворотного зв'язку є психічні конструкції, які конструюються внутрішнім світом, – наприклад, у вигляді опису суб'єктом самого себе при самореференції (Цоколов, 2000).

4. Запропонована концепція взаємопов'язаних циклів формування свідомості на основі суб'єкт-об'єктних відносин, яка дає принципово нові можливості для комплексного дослідження процесів усвідомлю-

ваного мислення з позиції першої особи. В результаті з'являється можливість (ймовірно, вперше) розглянути та пояснити формування багатокомпонентного змісту свідомості суб'єкта за участю першої особи.

Перспектива. Комплексна концепція мислення і свідомості є перспективним напрямком досліджень, так як її застосування дозволяє розглядати психічні процеси в їх цілісності незалежно від їхнього конкретного змісту. При цьому виникають нові постановки задач, які дають напрямок пошуку рішень актуальних проблем психології з позиції першої особи.

Проблема взаємопов'язаних циклів свідомості є вкрай складною і в загальному сенсі може бути сформульована у вигляді питання – як наш мозок формує суб'єктивну реальність, яка включає в себе нас самих? Ця проблема носить комплексний міждисциплінарний характер і вимагає глибоких подальших досліджень. На фундаментальність цієї проблеми вказує той факт, що без її вирішення проблема свідомості залишається без суб'єкта, довкола якого будуватиметься вся теорія свідомості.

References :

- Agafonov, A.Yu. (2009). Soznanie: gde iskat «chernyj yashik»? Metodologiya i istoriya psihologii, T. 4, vypusk 1, 151-165.
- Anohin, P.K. (1998). Izbrannye trudy: Kibernetika funkcionalnyh sistem. M.: Medicina.
- Barrett, Liza F. (2018). Kak rozhdayutsya emocii. Revolyuciya v ponimanii mozga i upravlenii emociyami. M.: Mann, Ivanov i Ferber.
- Bernshtejn, N.A. (1947). O postroenii dvizhenij. M.: Medgiz.
- Vekker, L.M. (1998). Psihika i realnost: edinaya teoriya psichicheskikh processov. M.: Smysl.
- Vygotskij, L.S. (2005). Soznanie kak problema psihologii povedeniya. Iz knigi: Vygotskij L.S. Psihologiya razvitiya cheloveka. M.: Smysl; Eksmo. URL: <http://yanko.lib.ru>.
- Ivanickij, A.M. (1999). Fiziologiya mozga o proishozhdenii subektivnogo mira cheloveka. Zhurnal vysshej nervnoj deyatel'nosti im. I.P. Pavlova, N 5, 707-713.
- Kornienko, A.F. (2010). Ponyatie o soznanii kak vysshem urovne razvitiya psihiki. Sibirskij psihologicheskij zhurnal. N 36, 20-26.
- Latyshev, O.V. (2022). Sistemni principy i mehanizmy refleksii. Psihologicheskij zhurnal, 8(2), 74-84. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.7>.
- Lektorskij, V.A. (2001). Epistemologiya klassicheskaya i neklassicheskaya. M.: Editorial URSS.
- Novaya filosofskaya enciklopediya. (2010). 2-e izd., ispr. i dopol. M.: Mysl.

URL: <https://iphlib.ru>.

- Nurkova, V.V. (2000). *Svershyonnoe prodolzhaetsya: Psihologiya avtobiograficheskoy pamyati lichnosti*. M.: URAO.
- Orlov, Yu. M. (1991). *Voshozhdenie k individualnosti: Kn. dlya uchitelya*. M.: Prosveshchenie.
- Polyakov, S. E. (2011). *Fenomenologiya psichicheskikh reprezentacij*. SPb.: Piter (Seriya «Mastera psihologii»).
- Popper, K. (1983). *Logika i rost nauchnogo znaniya (izbrannye raboty)*. M.: Progress.
- Revonsuo, A. (2013). *Psihologiya soznaniya*. SPb.: Piter (Seriya: Mastera psihologii).
- Rozental, D.M. (2009). *Koncepcii i opredeleniya soznaniya. Metodologiya i istoriya psihologii*. T. 4, vypusk 3.
- Ryabushkina, T. M. (2014). *Poznanie i refleksiya: Nauchnaya monografiya*. M.: Kanon + ROOI «Reabilitaciya».
- Sechenov, I. M. (1961). *Refleksy golovnogo mozga*. M.: Izdatelstvo AN SSSR.
- Thostov, A.Sh. (2002). *Psihologiya telesnosti*. M.: Smysl.
- Ulanovskij, A.M. (2009). *Fenomenologiya v psihologii i psihoterapii: proyasnienie neotchetlivykh perezhivaniy*. *Moskovskij psihoterapevticheskij zhurnal*. N 2, 27-51.
- Fahrutdinova, L.R. (2011). *Struktumno-dinamicheskaya organizaciya perezhivaniya subekta. Uchenye zapiski Kazanskogo Universiteta. Gumanitarnye nauki*, T. 153, kn. 5, 110-120.
- Filosofskij enciklopedicheskij slovar*. (1997). M.: INFRA-M.
- Finke, R.A. (1989). *Principles of mental imagery*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Holodnaya, M. A. (2002). *Psihologiya intellekta: paradoksy issledovaniya*. SPb.: Piter.
- Cokolov, S. (2000). Diskurs radikalnogo konstruktivizma. Tradicii skeptitsizma v sovremennoj filosofii i teorii poznaniya. Munchen: PHREN.*
- Chalmers, D.D. (2013). Soznayuschij um: V poiskah fundamentalnoj teorii*. M.: URSS: Knizhnyj dom «LIBROKOM» (Filosofiya soznaniya).
- Edelman Dzh. (2009). Soznanie: pomnimo nastoyashee. Psihologiya i psihotekhnika*, N 7.

Oleksandr Latyshev

Ph.D. in Technical Sciences, National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of modeling problems in energy named after G.Ye. Pukhov, Kyiv (Ukraine)

SUBJECT-OBJECT RELATIONS IN THE PSYCHOLOGY OF CONSCIOUSNESS

ABSTRACT

The article formulates the purpose of consciousness, which determines the direction of research in this work as a

whole, namely: - consciousness and self-awareness enable the subject, in the process of thinking, to realize (understand and feel) what it is like to be «there»; – in a situation that is mentally assumed, and to make a decision about his real or imaginary actions. Based on the principle of subject-object relations, the mechanisms of functioning of all types of consciousness are considered from the first person, according to the general scheme. The systemic processes of consciousness and self-awareness are described as components of the thinking circuit, which is the inner world of the subject, covered by feedback.

Consciousness is the flow of the subject's experiences of images of representations of the states of his inner world. Experiences are realized in subject-object relations, where the object is an image of the representation of a fragment of the inner world in a past state, and the subject is represented by a psychosomatic image of «I» in the context of his inner world in the state of «here and now». Such a fragment can be any independent object of the inner world in a past state, including the image of «I», which is the basis of all «self-» processes, including self-knowledge, self-awareness, self-reflection, self-reference. The result of experience is subjective reality, which the subject perceives in the forms and modalities of the subject's perception of the external world.

It is shown that the processes of consciousness and self-awareness occur simultaneously. At the same time, awareness of the objects of the external and internal worlds occurs simultaneously with the subject's awareness of himself. This solves the problem of distinguishing between the subject himself and the other.

A unified procedure of consciousness is proposed, which is a multi-loop cyclical process that includes both the cognitive components of experiences and conscious reactions of the body, sensations and emotions. The principles of formation and interaction of cycles of consciousness of various types have been studied: self-awareness, awareness of independent objects, awareness of bodily reactions, emotions, awareness of the subject-object relations themselves from the first person position.

Key words: consciousness, self-awareness, subject-object relations, experiences, inner world, representation.

Латишев Олександр Валентинович

Кандидат технічних наук, Національна Академія Наук України, Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.Є. Пухова, м. Київ (Україна)

СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНІ ВІДНОСИНИ В ПСИХОЛОГІЇ СВІДОМОСТІ

АНОТАЦІЯ

У статті сформульовано призначення свідомості, що визначає напрямок досліджень у цій роботі в цілому, а саме: - свідомість та самосвідомість дають суб'єкту можливість в процесі мислення усвідомити (зрозуміти й відчувати), як це бути «там»; - в ситуації, яка подумки передбачається, і прийняти рішення про свої реальні чи уявні дії.

На основі принципу суб'єкт-об'єктних відносин розглянуто механізми функціонування всіх типів свідомості від першої особи за загальною схемою. Описано системні процеси свідомості та самосвідомості як складових контуру мислення, що є внутрішнім світом людини, охопленим зворотним зв'язком.

Свідомість – це потік переживань суб'єктом образів репрезентацій станів свого внутрішнього світу.

Переживання реалізуються в суб'єкт-об'єктних відносинах, де об'єкт – це образ репрезентації фрагмента внутрішнього світу в минулому стані, а суб'єкт представлений психосоматичним образом «Я» в контексті свого внутрішнього світу в стані «тут і зараз». Таким фрагментом може бути будь-який незалежний об'єкт внутрішнього світу в минулому стані, включаючи образ «Я», що є основою всіх процесів «само-», зокрема самопізнання, самосвідомості, саморефлексії, саморефлексії. Результат переживання – суб'єктивна реальність, яка суб'єктом усвідомлюється у формах і модальностях сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Показано, що процеси свідомості та самосвідомості відбуваються одночасно. При цьому одночасно з усвідомленням суб'єктом самого себе відбувається усвідомлення об'єктів зовнішнього та внутрішнього світів. Це вирішує проблему розрізнення суб'єктом себе та іншого.

Запропоновано єдиний механізм формування свідомості, який є багатоконтурним циклічним процесом, що включає в себе як когнітивні складові пережи-

вання, так і усвідомлювані реакції тіла, відчуття та емоції. Досліджено принципи формування та взаємодії циклів свідомості різних типів: самосвідомості, усвідомлення незалежних об'єктів, усвідомлення тілесних реакцій, емоцій, усвідомлення самих суб'єкт-об'єктних відносин з позиції першої особи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, суб'єкт-об'єктні відносини, переживання, внутрішній світ, репрезентація.

Дата отримання статті: 03.12.2023

Дата рекомендації до друку: 25.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ

Мельничук Тетяна¹, Зубіашвілі Ірина², Денчик Артем³

¹Кандидат психологічних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології, Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5205-9958>

²Кандидат психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3642-8159>

³Магістр економіки, м. Одеса (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-7997-5576>

UDC: 159.923.2:316.613-5

АНОТАЦІЯ

У статті представлено комплексне розуміння суб'єктної позиції студентської молоді, її ролі у професійній освіті та значення для економічної соціалізації. Розкрито перспективи розвитку теоретичних і практичних підходів у сфері освіти та соціальної психології, що сприяють активізації економічної соціалізації молоді.

Проаналізовано теоретичні аспекти наукового дискурсу щодо соціально-психологічних чинників формування суб'єктної позиції, включаючи активність, цілеспрямованість, відповідальність, ініціативність, самостійність та креативність. Визначено важливу роль професійної освіти в розвитку цих характеристик, що є вирішальними для економічної соціалізації.

Досліджено систему особистісно значущих ставлень студента до себе як фахівця, що визначає його активний професійний розвиток та впливає на економічну соціалізацію. Суб'єктна позиція розглядається як інтегративне вираження мотиваційно-ціннісних, особистісно-діяльнісних та рефлексивно-оцінювальних компонентів особистості.

Підкреслено, що активна суб'єктна позиція сприяє усвідомленню власної відповідальності за економічне життя, фінансову грамотність та адаптацію до економічних умов суспільства. Студенти, які займають активну суб'єктну позицію, краще інтегруються в економічне середовище, що сприяє їхньому професійному становленню та соціальній мобільності.

Ключові слова: суб'єктність, економічна соціалізація, студентська молодь, самовизначення.

Постановка проблеми. Суб'єктна позиція студентської молоді означає активну роль, яку студенти займають у процесі власного розвитку, навчання та соціалізації, в тому числі і економічної. Результат численних досліджень Це поняття характеризує ступінь їхньої самостійності, відповідальності та усвідомленості в прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя, навчальної діяльності, професійного становлення і соціальної інтеграції. Суб'єктна позиція передбачає не просто пасивне сприйняття знань і норм, а активне форму-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Iryna Zubiashvili, Tetiana Melnychuk, Denchyk Artem

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

вання особистих цінностей, цілей та навичок, що є і невід'ємною частиною економічної соціалізації молоді, особливо у період системних змін суспільства.

Дослідження суб'єктної позиції студентської молоді та її зв'язку з економічною соціалізацією є актуальним і важливим у сучасних умовах соціально-економічних змін. В умовах нестабільної економічної ситуації, зростання безробіття та посилення конкурентного середовища, студенти стикаються з новими викликами у процесі професійного становлення та інтеграції в економічне життя. Суб'єктна позиція, як усвідомлення себе активним учасником економічних відносин, відіграє ключову роль у цьому процесі, адже вона визначає здатність молоді приймати відповідальні рішення, проявляти ініціативу та самостійність у вирішенні фінансових питань. Можна також констатувати, що все більша кількість дослідників поступово стає прихильниками загальної тенденції підкреслювання зростаючої ролі суб'єктності в соціально-психологічних процесах, зокрема й соціалізації особистості. У понятті «суб'єкт соціалізації» акцентується увага на тій стороні розвитку особистості, яка реалізується через пошуки її свого способу життєдіяльності на основі її базових відношень до світу, інших людей, людства в цілому і самої себе, які сприймаються, приймаються або створюються нею у часовій перспективі, а також на основі власної системи життєвих смислів і принципів, цінностей і ідеалів, можливостей і здібностей, очікувань і домагань. Суб'єкт і оточуюче середовище знаходяться в суперечливій єдності. Тому, хто береться досліджувати елементи оточуючого світу поза

цієї єдності, не вдається виявити в них ті характеристики, які є доступними для сприйняття і значимі для конкретної людини або групи, визначаються неповторністю ціннісно-смысловий і мотиваційно-потребовий сфер індивідуального або групового суб'єкта (Говорун, 2012- монографія, та ін.).

Таким чином, суб'єктна позиція студентської молоді є не лише показником їхньої особистої активності та самостійності, але й важливим фактором, що сприяє їх успішній економічній соціалізації. Так, О. Махмутову (2020) вивчає тему суб'єктної позиції студентської молоді та її зв'язок з економічною соціалізацією, що і включає психологічні аспекти економічної соціалізації молоді в цифрову епоху та вплив соціально-психологічних факторів на формування економічної самовизначеності студентів під час соціальних змін. ([Махмутова, 2020](#)).

Проте, незважаючи на важливість цього питання, існує недостатнє розуміння, як саме суб'єктна позиція формує економічну поведінку студентів і впливає на їх самостійність та соціалізацію в економічній сфері. Відсутність чіткого розуміння цього процесу може призводити до неефективного формування економічної компетентності та недостатньої підготовленості молоді до викликів ринку праці. Тому дослідження цієї теми є необхідним для розробки нових підходів до професійної освіти, які сприятимуть розвитку економічно активної, самостійної і соціально відповідальної особистості.

Дослідження суб'єктної позиції студентської молоді дозволить не тільки поглибити теоретичні уявлення про економічну соціалі-

зацію, але й сприятиме створенню ефективних освітніх програм, що відповідають потребам сучасного суспільства та сприяють успішній інтеграції молоді в економічне середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження сутності суб'єктної позиції студентської молоді та їх економічної соціалізації складають розробки зарубіжних та вітчизняних вчених, які вивчали психологічні аспекти цього феномену. Істотний вплив на дослідження суб'єктної позиції особистості мало звернення до теорій суб'єктності як інтегральної властивості особистості (О. Бондаренко, О. Волкова, З. Карпенко, В. Татенко, Н. Чепелева та ін.), концепцій розвитку та становлення суб'єктності в системі вищої освіти (З. Адамська, І. Бех, М. Борисhevський, Ж. Вірна, Н. Волянчук, С. Максименко та ін.).

Як зазначає Н. Кривоконь (Кривоконь, 2015) розвиток концепцій соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації та діяльності студентської молоді тісно пов'язаний з такими галузями як практична, прикладна, соціальна психологія, психологія праці і зумовлюється проникненням психологічної теорії та практики в усі сфери суспільного життя. Даний напрям успішно розвивається завдяки дослідженням вітчизняних і зарубіжних авторів, таких як Д.В. Гандер, М.О. Дмитрієва, М.М. Дорошенко, Л.М. Карамушка, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, С.Л. Ленков, С.Д. Максименко, Ю.І. Машбиць, Г.С. Нікіфоров, В.С. Новіков, В.І. Осьодло, В.Г. Панок, Н.Ю. Скороходова, В.В. Стасюк, Т.В. Шеломова та інших. Вченими виділяються певні етапи, функції та рівні соціально-

психологічного забезпечення, розробляються його концепції, програми та моделі для різних видів діяльності молоді що сприяють вдалої економічної соціалізації.

На особливу увагу заслуговують праці, в яких науковці представляють розвиток суб'єктної позиції на становлення економічної соціалізації, зокрема сутності і значення економічної соціалізації (Н. Дембицька, В. Вовк, І. Зубіашвілі, В. Коваленко, О. Лавренко, В. Москаленко, Т. Мельничук, О. Никоненко, О. Новосядла, А. Furnham та ін.).

Здійснюючи теоретико – методологічний аналіз сучасних досліджень з теми суб'єктної позиції студентської молоді та її зв'язку з економічною соціалізацією ми виокремили важливі аспекти що зосереджуються на феноменах економічного самовизначення і соціально-психологічних механізмах, які впливають на поведінку молоді. Так, І. Зубіашвілі та Т. Мельничук відмічають, що акцентування уваги на суб'єктності ще у шкільний період є важливим для подальшої економічної соціалізації студентської молоді, оскільки саме суб'єктна позиція визначає здатність студентів приймати самостійні рішення, проявляти ініціативу, та ефективно адаптуватися до економічних умов. Важливо впливати на суб'єктну позицію в період професійного та особистісного становлення, зазвичай починати під час навчання у середній школі і враховуючи наступність, у вищих навчальних закладах, коли студенти формують своє бачення майбутньої професії, розвивають економічну свідомість та навички, необхідні для успішної інтеграції в економічне середовище. (Зубіашвілі; Мельничук, 2023)

Слід відмітити і дисертаційне дослід-

в соціальному середовищі. Вибір між реальним і ідеальним "Я" робиться на користь реального "Я", яке проявляє активність. (Нікітіна, 2008.)

Економічна соціалізація – це процес, під час якого індивід набуває знань, навичок, цінностей та поведінкових моделей, необхідних для функціонування в економічній сфері суспільства. Для студентської молоді економічна соціалізація є особливо важливою, оскільки саме в цей період відбувається перехід від залежності від батьків до самостійного економічного життя, тому досить важливо здійснити дослідження суб'єктної позиції студентської молоді.

У дослідженні суб'єктної позиції студентської молоді західноєвропейські психологи, такі як А. Адлер, Г. Олпорт, В. Франкл, і Е. Фромм, виділяють два аспекти цієї проблеми: змістовний (внутрішній) і процесуальний (поведінковий). Змістовний аспект охоплює знання, життєвий досвід, систему поглядів та цінності особистості, тоді як процесуальний аспект фокусується на реалізації суб'єктом власних рішень у соціальному контексті.

А. Адлер, вперше використовуючи термін "позиція особистості", розглядає її як інтеграцію домінуючих ставлень людини в важливих питаннях, що визначають її поведінку та рішення. В. Франкл та Е. Фромм підкреслюють значення особистісної позиції як результату розвитку, де ядро складає позитивна свобода і спонтанна активність, яка дозволяє людині проявляти себе як суб'єкта діяльності. ([Адлер 1996:154-180.](#))

Г. Олпорт підходить до суб'єктної позиції, акцентуючи на потенціалі особистісного

зростання і самореалізації, вважаючи, що зріла особистість здатна усвідомлювати свої перспективи, формувати життєву позицію та будувати стратегію й тактику життєдіяльності. У свою чергу, Дж. Роттер у своїй теорії соціального навчання розглядає людину як активне когнітивне утворення, яке створює життєві стратегії, орієнтуючись на "локус контролю" — поняття, що відображає певну життєву позицію, зокрема внутрішню або зовнішню орієнтацію в досягненні цілей. ([Холл, Ліндсей, 1997](#))

Отже можемо підсумувати, що теорії західноєвропейських психологів, таких як А. Адлер, Г. Олпорт, В. Франкл та Е. Фромм, розглядають суб'єктну позицію як інтеграцію особистісних установок, що впливають на поведінку і рішення особистості, та трактують суб'єктну позицію як інтеграцію вибірових ставлень людини, які формуються в процесі взаємодії з оточенням. Е. Фромм підкреслює роль суб'єктної активності в особистісному розвитку, а Г. Олпорт акцентує увагу на розвитку та формуванні зрілості особистості, яка тоді буде здатна до самореалізації, усвідомлюючи свої перспективи та будуючи індивідуальну стратегію життєдіяльності. Ці концепції важливі для розуміння суб'єктної позиції студентської молоді, оскільки вони демонструють, як особистісні риси, ставлення до себе та активна участь у соціальних процесах впливають на формування економічної поведінки і соціалізацію в економічному середовищі.

Як зазначає С.Д. Максименко, суб'єкт (особистість, що самореалізується) не лише сам ставить мету, а й перетворює її в життєву задачу, для чого сам переструктурує влас-

дження В. Вовк, яке має значну актуальність і вагомість у розкритті концепції суб'єктної позиції студентської молоді. Автор вперше визначила це поняття як систему особистісно значущих ставлень студента до себе як фахівця, обраної професії та майбутньої професійної діяльності, що формує основу його економічної соціалізації у подальшому.

Дослідження виділило ключові компоненти суб'єктної позиції студента: мотиваційно-ціннісний, особистісно-діяльнісний та рефлексивно-оцінювальний. Були визначені критерії та показники суб'єктної позиції, такі як професійна спрямованість, внутрішня мотивація до навчальної та професійної діяльності, прагнення до самоактуалізації, відповідальність, автономність, саморегуляція, рефлексивність, і позитивне ставлення до себе.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Незважаючи на значний обсяг наукових досліджень у галузі соціальної психології та на важливість дослідження суб'єктної позиції студентської молоді, залишається недостатньо зрозумілим, як саме ця позиція формує економічну поведінку студентів, їхню самостійність та соціалізацію в економічній сфері. Відсутність чіткого розуміння цих процесів може призводити до неефективного розвитку економічної компетентності молоді та їхньої підготовки до ринку праці. Важливо створити структурно-функціональну модель соціально-психологічного супроводу розвитку суб'єктної позиції студентської молоді під час їх фахової підготовки. Наші дослідження, у подальшому будуть направлені на створення такої моделі, яка буде включати цільовий, методологічний,

організаційний, функціональний та результативний блоки, які спрямовані на розвиток суб'єкт-суб'єктних стосунків в освітньому діалозі, гармонізацію самоставлення та самооцінки, розвиток рефлексивних якостей, підвищення самоконтролю та самоорганізації студентської молоді, що буде розвивати їх економічну соціалізацію.

У процесі дослідження було використано методи: теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація наукових положень та фактів з метою розкриття змісту основних понять досліджуваної проблеми.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб визначити, як суб'єктна позиція студентської молоді впливає на їх економічну поведінку, самостійність і процес соціалізації в економічному середовищі. Дослідження спрямоване на поглиблення теоретичного розуміння цих взаємозв'язків, а також на розробку нових освітніх підходів, що сприятимуть формуванню економічно активних, самостійних і соціально відповідальних особистостей, готових до викликів сучасного ринку праці та ефективної інтеграції в економічне середовище.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наукові дослідження підтверджують, що студентський вік є критичним періодом, під час якого відбувається формування суб'єктних якостей особистості та індивідуального стилю життя. У цей час психологічний простір стає більш цілісним, орієнтованим на майбутнє, а самоусвідомлення зміщується до суб'єктності. З'являється новий чинник саморозвитку — ставлення до себе як до активного суб'єкта

ний внутрішній світ, і стає «причиною своїх відношень зі світом, із суспільством; є творцем власного життя, створює умови свого розвитку; долає деформацію власної особистості» ([Максименко, 2014](#)).

Можна відмітити, що суб'єктна позиція студентської молоді — це багатовимірне явище, яке визначає здатність молодих людей активно впливати на власний розвиток і соціальне становлення. В умовах сучасного суспільства, яке характеризується швидкими змінами економічного середовища, виникає необхідність у формуванні студентів як активних суб'єктів економічної діяльності.

У нашому дослідженні хочемо відмітити і змістовий аспект суб'єктної позиції студентів, де суб'єктна позиція студентів охоплює знання, життєвий досвід, систему цінностей, а також їхню готовність до самостійного прийняття рішень у різних економічних умовах. Цей аспект включає розвиток економічної свідомості, яка визначається як здатність студентів розуміти й оцінювати економічні процеси, формувати раціональні стратегії поведінки та приймати рішення, що відповідають їхнім економічним інтересам.

Процесуальний аспект суб'єктної позиції студентів полягає у реалізації набутих знань і навичок у реальному економічному середовищі. Важливими елементами цього аспекту є внутрішня мотивація до навчальної та професійної діяльності, прагнення до самоактуалізації, відповідальність та автономність у прийнятті рішень. У цьому контексті важливо враховувати концепцію "локусу контролю" (Дж. Роттер), яка відображає здатність студента визначати свої дії та стратегії в еко-

номічній діяльності. ([Rotter, 1954](#)).

Проведений аналіз дозволив нам висунути основну ідею дослідження, яка полягала в наступному - роль суб'єктної позиції відіграє ключову роль у процесі економічної соціалізації студентської молоді з кількох причин:

Активність і самостійність: Студенти, які займають активну суб'єктну позицію, частіше проявляють ініціативу в навчанні фінансової грамотності, беруть участь у тренінгах і семінарах, що допомагає їм краще підготуватися до економічно самостійного життя;

Відповідальність і критичне мислення: Усвідомлена суб'єктна позиція сприяє формуванню відповідального ставлення до фінансових рішень, що знижує ризик фінансових помилок у майбутньому. Критичне мислення, яке розвивається через активну участь у власній соціалізації, допомагає краще оцінювати економічні ситуації і приймати обґрунтовані рішення;

Інтеграція в економічне середовище: Через активну суб'єктну позицію студенти швидше і легше інтегруються в економічне середовище, здобувають досвід і знання, необхідні для успішного функціонування на ринку праці, розвитку власного бізнесу або ефективного управління особистими фінансами.

Враховуючи зазначене, можемо відмітити, що суб'єктна позиція студентської молоді має безпосередній вплив на їхню економічну поведінку. Студенти, які розвивають активну суб'єктну позицію, демонструють більш високу фінансову грамотність, здатність до управ-

ління особистими фінансами, адаптацію до змін в економічному середовищі, а також вміння приймати відповідальні рішення. Це, в свою чергу, сприяє кращій підготовці молоді до викликів сучасного ринку праці.

Так як ми відмічали вище, для ефективного формування суб'єктної позиції студентів необхідно розробляти нові освітні підходи, що базуються на гуманістичних принципах, розвитку рефлексивних якостей, підвищенні самоконтролю та самоорганізації. Ці підходи мають включати інтерактивні методики, що стимулюють самостійність, критичне мислення та здатність до творчої діяльності, а також сприяти усвідомленню економічних процесів.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Дослідження суб'єктної позиції студентської молоді дозволяє поглибити теоретичні уявлення про економічну соціалізацію, що, своєю чергою, сприятиме створенню ефективних освітніх програм. Такі програми допоможуть підготувати економічно активних, самостійних і соціально відповідальних особистостей, здатних успішно інтегруватися в економічне середовище і відповідати на виклики сучасного ринку праці.

References :

- Rotter, J. B. (1954). *Social Learning and Clinical Psychology*. Prentice-Hall.
- Adler, A. (1996). *Individual'naia psikhologiya. Teorii lichnosti v zapadnoevropeiskoi i amerikanskoi psikhologii* (D. Ia. Raigorodskii, Ed.). Samara, 154-180.
- Vovk, V. O. (2015). Stanovlennia sub'iektnosti maibutn'oho fakhivtsia v sere dovyschi vyshchoi osvity. Naukovi zapysky. Natsional'noho universytetu «Ostrozhka akademiia» Seria «Psykhologhiia» (I. D. Pasichnyk, R. V. Kalamazh, L. V. Zasiekin, Eds.), (2), 19-28.

- Vovk, V. O. (2017). Struktura sub'iektnoi pozytsii osobystosti maibutn'oho fakhivtsia. *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody»*, 37-1 (VI (74)), 329-339.
- Zubiashvili, I., & Mel'nychuk, T. (2023). Suchasni vyklyky ekonomichnoi sotsializatsii students'koi molodi. *Psykhologichnyi chasopys: naukovyi zhurnal* (S. D. Maksymenko, Ed.), Instytut psykhologii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy, 9(2), 7-17. <https://apsijournal.com/index.php/psjjournal/article/view/1549>
- Kryvokon', N. I. (2015). Rol' sotsial'no-psykhologichnoho zabezpechennia v konteksti «psykhologizatsii» sotsial'noi roboty. *Psykhologhiia i osobystist'*, 2(8), 201-213.
- Maksymenko, S. D. (2014). Problema osobystisnoi sub'iektnosti v suchasni psykhologii. *Naukovyi zhurnal abo zbirnyk. Instytut psykhologii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy*.
- Makhmutova, O. (2020). The social-psychological factors and levels of formation of students' economic self-determination. *Psychological Journal*. Available at: doi.org/10.31108/1.2024.10.1
- Nikitina, I. V. (2008). Sub'iektne samovyznachennia osobystosti u period povnolittia: monohrafiia. Kyiv.
- Sotsial'no-psykhologichni problemy stanovlennia sub'iektu ekonomichnoi sotsializatsii: monohrafiia / [T. V. Hovorun, N. M. Dembytska, I. K. Zubiashvili ta in.] ; za nauk. redaktsiieiu V. V. Moskalenko. — Kirovohrad : Imeks-LTD, 2012.
- Sotsial'no-psykhologichne zabezpechennia ekonomichnoi sotsializatsii molodi: monohrafiia / N. M. Dembytska, I. K. Zubiashvili, O. V. Lavrenko, T. I. Mel'nychuk ; za red. N. M. Dembytskoi. — Kyiv: Instytut psykhologii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy, 2018.
- Khol, K., & Lindsay, H. (1997). *Psikhologhiia individual'nosti Ollporta. Teorii lichnosti*. Moskva, 403-442.
- Jahoda G. (2020) The development of thinking about economic institutions: The bank. *Cahiers de Psychologie Cognitive*. 1. P. 55 - 78.
- Marshall V. (2019) Relations between parent money education practices and childrens knowledge and use of money. *Child Devel* .31. P. 253 - 284.

Зубіашвілі Ірина

Кандидат психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Мельничук Тетяна

Кандидат психологічних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології, Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Денчик Артем

СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СО- ЦІАЛІЗАЦІЄЮ

АННОТАЦІЯ

У статті представлено комплексне розуміння суб'єктної позиції студентської молоді, її ролі у професійній освіті та значення для економічної соціалізації, що відкриває нові перспективи для подальшого розвитку теоретичних і практичних підходів у сфері освіти та соціальної психології.

Проаналізовано теоретичні аспекти наукового дискурсу, спрямованого на виявлення та систематизацію концептуальних підходів до вивчення соціально-психологічних чинників, які впливають на формування суб'єктної позиції. Особлива увага приділена ролі професійної освіти, яка, згідно з дослідженням, повинна бути орієнтована на створення умов, що сприяють розвитку таких важливих рис суб'єктної позиції, як активність, цілеспрямованість, відповідальність, ініціативність, самостійність, креативність та прагнення до реалізації власного потенціалу, що є визначальним чинником її економічної соціалізації.

Визначено, що суб'єктна позиція майбутнього фахівця є системою особистісно значущих ставлень студента до себе як фахівця, до обраної професії та майбутньої професійної діяльності. Ця система детермінує активно-розвивальний характер професійно-особистісного становлення в освітньому просторі, що, в свою чергу, має суттєвий вплив на процес економічної соціалізації студентів.

Важливим аспектом дослідження є визначення взаємозв'язку між суб'єктною позицією та економічною соціалізацією студентської молоді. Суб'єктна позиція розглядається як інтегративне вираження всіх підструктур особистості, що включає мотиваційно-ціннісний, особистісно-діяльнісний та рефлексивно-оцінювальний компоненти.

У статті виокремлено, що суб'єктна позиція сприяє усвідомленню власної відповідальності за економічне життя, розвитку фінансової грамотності, навичок управління особистими фінансами та адаптації до економічних умов сучасного суспільства. У процесі економічної соціалізації студенти, які займають актив-

ну суб'єктну позицію, краще інтегруються в економічне середовище, що сприяє їхньому успішному професійному становленню та соціальній мобільності. Стаття пропонує комплексне розуміння суб'єктної позиції студентської молоді та її ключового впливу на процес економічної соціалізації, що має значення для подальшого розвитку теоретичних і практичних підходів у сфері професійної освіти.

Ключові слова: суб'єктність, економічна соціалізація, студентська молодь, самовизначення.

Tetiana Melnychuk

PhD, Senior Researcher, leading researcher Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Iryna Zubiashvili

PhD, Senior Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Denchyk Artem

Master of Economics, Odesa (Ukraine)

SUBJECTIVE POSITION OF STUDENT YOUTH: CONCEPT AND CONNECTION WITH ECONOMIC SOCIALIZATION

ABSTRACT

The article presents a comprehensive understanding of the subjective position of student youth, its role in professional education, and its significance for economic socialization, which opens up new perspectives for further development of theoretical and practical approaches in the fields of education and social psychology.

Theoretical aspects of the scientific discourse aimed at identifying and systematizing conceptual approaches to studying the socio-psychological factors influencing the formation of the subjective position are analyzed. Particular attention is given to the role of professional education, which, according to the research, should be oriented towards creating conditions that foster the development of such crucial traits of the subjective position as activity, purposefulness, responsibility, initiative, independence, creativity, and the aspiration to realize one's potential, which are determining factors for

economic socialization.

It is established that the subjective position of a future specialist is a system of personally significant attitudes a student holds toward themselves as a professional, toward their chosen profession, and toward their future professional activity. This system determines the actively developmental character of professional and personal formation within the educational space, which, in turn, significantly influences the process of students' economic socialization.

A key aspect of the study is the determination of the relationship between the subjective position and the economic socialization of student youth. The subjective position is considered an integrative expression of all personality substructures, encompassing motivational-value, personal-activity, and reflexive-evaluative components.

The article highlights that the subjective position promotes awareness of personal responsibility for economic life, the development of financial literacy, personal financial management skills, and adaptation to the economic conditions of modern society. In the process of economic socialization, students who adopt an active subjective position are better integrated into the economic environment, facilitating their successful professional development and social mobility. The article offers a comprehensive understanding of the subjective position of student youth and its critical impact on the process of economic socialization, which is significant for advancing theoretical and practical approaches in professional education.

Keywords: subjectivity, economic socialization, student youth, self-determination.

How to cite (як цитувати):

Melnychuk , T., Zubiashvili , I., & Denchyk , A. (2024). SUBJECTIVE POSITION OF STUDENT YOUTH: CONCEPT AND CONNECTION WITH ECONOMIC SOCIALIZATION. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 42–50. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.4> [in Ukrainian]

Мельничук , Т., Зубіашвілі, І., & Денчик , А. (2024). СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОНЯТТЯ І ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНОЮ СОЦІАЛІЗАЦІЄЮ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10 (1), 42–50. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.4>

Дата отримання статті: 03.12.2023

Дата рекомендації до друку: 25.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ КОНСТИТУЮВАННЯ ПАРАДИГМ У ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Петрушенко Вікторія¹

¹ Доктор медичних наук, професор, Вінницький національний медичний університет імені М.І.Пирогова, м. Вінниця (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9255-403X>

UDC: 159.923.2:316.613-5

АНОТАЦІЯ

Передумови. В контексті теорії розвитку науки авторства Т. С. Куна, галузь знання повинна пройти перед-науковий етап формування перед конституюванням в ній наукових парадигм та позиціонуванням її як окремої науки. Процес становлення наукової парадигми включає в себе накопичення ідей, теорій та концепцій, які формують сукупність установок, що набувають аксіоматичного характеру. Відповідно, для визначення умов формування окремих напрямків у юридичній психології необхідно систематизувати концептуальні напрями епістемологічного розвитку, які передували становленню парадигм у психології права.

Мета. Визначити основні теоретичні передумови формування антропологічної та клінічної парадигм в юридичній психології.

Методи. Системний метод був використаний для визначення основних епістемологічних вихідних позицій наукового знання для аналізу його подальшої імплементації в юридико-психологічному контексті. Структурно-функціональний та компаративний методи допомогли виявити основні характерні особливості становлення клінічної та антропологічної парадигм в юридичній психології.

Результати. Виокремлено оновлений напрямок юридичної психології від автономно-вольових тлумачень французьких енциклопедистів XVIII ст. та утопічних трактатів континентальних європейських соціалістів XIX ст. В кінці XIX століття відбувається процес формування клініцизму та антропологізму в юридичній психології, що зумовлений філософськими та галузевими впливами соціальної та культурної антропології, медицини, провідних тенденцій у філософії XIX-XX століття, а також кримінології.

Висновки. Диференційовані основні позиції соціального та культурного антропологізму та їхні характерні риси, які визначали принципи формування антропологічної парадигми в психології. Визначений інтердисциплінарний характер розвитку клінічної парадигми в юридичній психології та порівняно основні теоретичні передумови формування клінічної з антропологічною парадигмами психології права.

Ключові слова: юридична психологія, парадигма, клінічна парадигма, антропологічна парадигма, детермінізм.

ВСТУП

З'ясування передумов виникнення перших парадигм у психології права дозволяє чіткіше сформулювати чинники конструювання

правової свідомості та механізми функціонування правової поведінки. Визначення інтегративного характеру становлення юридичної психології дозволяє конкретизувати предмет

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Viktoriia Petrushenko

This is an Open Access journal. This work is licensed under a **Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)**.

Link: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

ції науки.

Томас Семюел Кун наводить два визначення для позначення поняття «парадигма»:

«Парадигма – це сукупність переконань, цінностей, методів, зразків досліджень і технік, що поділяють члени певної наукової спільноти» (Kuhn, 1962); «Парадигма – це узагальнене визнання науковою спільнотою таких досягнень, які на певний час надають моделі формулювання проблем і їх розв’язання в межах наукової дисципліни» (Kuhn, 1961; Kuhn, 1962). В контексті парадигмального розвитку юридичної психології, ми можемо спостерегти методологічний поворот наприкінці XIX століття, зокрема через його міждисциплінарний характер, та початок формування двох взаємопов’язаних юридико-психологічних парадигм – клінічної та антропологічної (Sheehan, 2021; Glenney, 2023).

Такий поворот безсумнівно скерований релятивістськими й індетерміністськими рисами актуальних філософських концепцій. Утім, на відміну від інших підгалузей гуманітарного чи соціально-поведінкового знання, в сфері філософії та психології права психологізм цілком виправданий. Саме на його виправданні намагалася побудувати свою структуру екзистенційно-гуманістична парадигма юридичної психології. Хоча ця спроба, на наш погляд, була цілком неуспішною, але логічний психологізм цілком закономірно перейшов із предметної сфери гуманістичного екзистенціалізму в антропологічну парадигму (Vaz da Silva, 2021). При цьому, не треба ігнорувати того факту, що психологічні вчення у філософії екзистенціалізму значною мірою копіювали філософську антропологію постраціональ-

ної реакції. Отож, антропологізм під час реєстрації важливих елементів гуманістично-екзистенційної парадигми в межах юридичної психології, просто посилила свої психологічно-детерміновані доктринальні твердження окремими рефлексіями.

Дослідницька проблема, що розкривається у даній статті, полягає у необхідності з’ясування теоретичних передумов появи перших парадигм (клінічної та антропологічної) у юридичній психології, що забезпечили оформлення психології права в окрему галузь наукового знання. Відповідно, можемо стверджувати, що існує **дослідницька прогалина**, зміст якої полягає у відсутності напрацювань щодо чіткої диференціації юридико-психологічної науки серед інших гуманітарних та соціально-поведінкових наук на початкових етапах її становлення. **Наукова новизна** дослідження полягає у використанні парадигмального підходу американського історика науки Томаса Семюеля Куна для виокремлення перших загальнотеоретичних напрямків в царині психологічно-правових студій. Окрім цього, вперше здійснено спробу виокремити передумови конституювання парадигм з використанням інтегративного підходу.

Метою дослідження є визначити основні теоретичні передумови формування антропологічної та клінічної парадигм в юридичній психології. Для досягнення мети нами було поставлено ряд **завдань**: по-перше, з’ясувати особливості основних антропологічних теорій кінця XIX – початку XX століття, що визначили подальші спрямування юридико-психологічних досліджень; по-друге, диференціювати особливості культурного та соціаль-

ного антропологізму у психології права; по-
третє, окреслити інтегративний характер ста-
новлення перших парадигм юридичної психо-
логії.

МЕТОДИ ТА МАТЕРІАЛИ

Для досягнення мети та завдань дослі-
дження були використані наступні методи:
системний, структурно-функціональний та
компаративний.

Системний метод був використаний
для з'ясування міждисциплінарного характеру
передумов конституювання перших юридико-
психологічних парадигм. Також системний
метод був використаний для визначення осно-
вних епістемологічних вихідних позицій нау-
кового знання для аналізу його подальшої ім-
плементції в юридико-психологічному кон-
тексті.

Структурно-функціональний метод
став у нагоді при виокремленні постулюючих
елементів теоретико-методологічних концеп-
цій, що лягли в основу психології права. Та-
кож цей метод застосовувався для визначення
основних складових антропологічної, медико-
психіатричної та медико-психологічної теорії,
що були застосовані для конституювання пер-
ших юридико-психологічних парадигм – клі-
нічної та антропологічної.

Компаративний метод був використа-
ний з метою порівняння детермінант, які впли-
вали на тенденції розвитку антропологічної та
клінічної парадигм юридичної психології по-
чатку-середини ХХ століття.

Клініко-психологічний аспект поклика-
ний розкрити суб'єктивну мотиваційну скла-
дову діяльності індивіда в межах правової сис-
теми. Аналіз класичних антропологічних дос-

ліджень вказує на соціальні та культурні дете-
рмінанти правової поведінки.

Серед актуальних публікацій за останні
п'ять років можемо виділити роботи присвяче-
ні становленню психології права як окремої
галузі наукового знання (Hunt & Shepherd,
2023; Nevelska-Hordieieva et al., 2021; Glenney,
2023), осмисленню клініцизму та антропологі-
зму в психології права (Rose & Maylea, 2023;
Ledvinka, 2020; Sheehan, 2021; Foblets et al.,
2022; Mathias et al., 2020; Chkhaidze, &
Surmanidze, 2019), а також критичні огляди
теорій основних представників клінічної та
антропологічної парадигм юридичної психо-
логії (Orlandi, 2023; Orrù, 2023; Vaz da Silva,
2021, Diriwächter, 2021).

Обмеження дослідження. У роботі
здійснено бібліографічний аналіз основних
праць дослідників, імена яких пов'язані зі ста-
новленням антропологічної парадигми у пси-
хології права. Зокрема, А. Редкліфа-Брауна, Б.
Маліновського, М. Фортеса, Е. Еванса-
Прітчарда, В. Фьорста. Однак, при підготовці
тексту статті не було висвітлено ряд засадни-
чих відмінностей у становленні антропологіч-
ного та клінічного напрямків у психології пра-
ва, що зумовлено, перш за все, різним типом
притаманного їм детермінізму правової пове-
дінки (індивідуального чи соціального). Варто
також зауважити, що здійснене дослідження
може бути відміним від загальнонаукових тен-
денцій становлення юридико-психологічної
науки, адже воно обмежується медико-
психіатричним, медико-психологічним та ан-
тропологічним науковим доробком, в той час
як стаття не розкриває проблематики, актуаль-
ної для кримінологічного чи загально-

психологічного контексту.

РЕЗУЛЬТАТИ

Ключовою відмінністю поміж соціальною та культурною антропологією є географічне представництво їхніх наукових співтовариств. Так, соціальна антропологія народилася у Великобританії та країнах континентальної Європи (головним чином, у Франції та Німеччині). Культурна антропологія, в свою чергу, з'явилася в Сполучених Штатах Америки та впродовж XX ст. залишалася специфічно американським поглядом на проблеми антропогенезу, соціогенезу, культурогенезу. При цьому, як підкреслював французький соціолог та антрополог Марсель Мосс (1872-1950), антропологічні студії зосереджуються на вивченні «перманентного процесу обміну» – взаємодії світу речей і мисленнєвих процесів, семіотичних репрезентацій у людській свідомості (Mauss & Paulme 1967). Провідний французький антрополог Клод Леві-Стросс (1908-2009) стверджував, що антропологія зобов'язана зосередитися на вивченні спільних і відмінних рис партикулярних культур («локальних культур»), дотримуючись фундаменту «універсальності проявів «людського» (тілесність, психологічність, натуралізм)» (Lévi-Strauss, 1958; Vandendriessche, 2022). Така позиція К. Леві-Стросса (універсальність людського) різко контрастує з расистським детермінізмом італійської школи кримінології та демонструє радикально інший спосіб антропологічного мислення, аніж у випадку з «кримінальною антропологією» Ч. Ломброзо (Lombroso, 1871; Lombroso, 1876; Orlandi, 2023).

Польсько-британський антрополог Бро-

ніслав Малиновський (1884-1942) тлумачить соціальну антропологію як окрему самостійну науку, покликану вивчати соціальні структури, соціальні інститути та способи соціальної взаємодії людських груп у контексті культури (Malinowski, 1944). Звісно, соціальні структури та інститути, як і форми взаємодії, проголошувалися функціональними одиницями (основоположними елементами) культури як сфери соціального (Verbuyst & Galazka, 2023; Kaiser & Weaver, 2022).

Тенденції розвитку соціальної та культурної антропології на початку XX століття детермінували появу відповідної парадигми в юридичній психології. Британський етнограф і класик соціальної антропології Альфред Реджинальд Редкліфф-Браун (1881-1955) тлумачив її як «галузь» антропологічної науки, сфокусовану навколо аналізу закономірностей суспільної організації (Radcliffe-Brown, 1952). Отже, соціальна антропологія за версією Редкліффа-Брауна зобов'язана шукати зв'язки поміж окремими елементами, що перетворюють антропологічну масу в цілісну складну соціальну систему. В цьому сенсі, Редкліфф-Браун суттєво випередив інших adeptів системного підходу і зробив немало задля поєднання загальнотеоретичних методів пізнання суспільства (системного, структурно-функціонального) із власноруч обґрунтованими польовими інтракультурними методиками (Niehaus, 2017; Zitzewitz, & Ciotti, 2022).

Вкрай важливим теоретичним твердженням Редкліффа-Брауна слід вважати обґрунтування самоцінності культури для суспільства. Паралельно в його працях спостерігається тенденція до нівеляції активної ролі ін-

дивіда в осмисленні культури. Вчений-англійець був переконаний, що культура є проявом соціального рівня організації людства, вона не може бути здобутком індивідуального становлення та не має індивідуально-психологічної природи. Відповідно, культура з'являється тільки за умови розбудови соціальних інститутів та в подальшому детермінує їх (Bank, 2015; Chin, et al. 2022). Одним із елементів культури Редкліфф-Браун виокремлював право. Воно репрезентується правовою свідомістю, але щоденні побутові прояви права забезпечуються ступенем соціальної згоди на порядок. Незалежно від того, що люди говорять про закон та пануючі політичні порядки, їхнє повсякденне мовчазне прагнення коритися чи не коритися соціальним інститутам відображає характер правової свідомості набагато повніше, ніж формалізація законодавства (Trigger, 2023). Таким чином, культура і право цінні тільки в соціальному контексті та, на переконання Редкліффа-Брауна, цілковито нецінні в індивідуально-психологічному вимірі. Відповідно, антропологія культури є антропологією соціуму, тоді як антропологія права є насправді лише варіацією культурної антропології (Holden, 2019; Scalise Sugiyama, & Reilly, 2023).

Аргумент Редкліффа-Брауна і досі зберігає свою теоретичну цінність та методологічну значущість для тих науковців, які бажають послуговуватися виключно поняттям «соціальна антропологія» всупереч американській термінології. Проте, ми також прагнемо акцентувати глибший контекст рецепції у юридичній психології. Оскільки культура спрямована на задоволення соціальних потреб

і суперечить індивідуальній автономії (у тому числі, моральній автономії індивіда, якщо послуговуватися кантіанською термінологією), то право, як вищий прояв згоди соціальних інститутів, залишається інструментом контролю чи навіть політизованого насильства над індивідуальною свободою (Goodale, 2021; Goldberg, 2023). Право як культурна одиниця примусом змушує індивіда підкорювати власну абстрактну й неконкретну свободу зведенню моральних і позитивних правил. Такий шлях загартує індивідуальну волю до діяльності та формує колективну (Pavlova, 2019; Cayli, 2020).

Кантіанська інтерпретація аргументу Редкліффа-Брауна насправді зміщує акценти в розгляді процесу *paradigm shift* у юридичній психології. Якщо досі заміна клінічної парадигми на антропологічну могла видаватися переходом від однієї «наукової нормальності» до кардинально іншого стану «нормальної науки» (за термінологією Т. С. Куна), то тепер унаочнюється парадигмальний парадокс – і клінічна й антропологічна парадигми історично розглядали ключовий юридико-психологічний об'єкт (людину) тільки та виключно структурною одиницею соціальної групи. Як клінічний (медико-психіатричний або медико-психологічний), так і антропологічний (зокрема, соціально-антропологічний) дискурси відмовляють людині в культурній суб'єктності поза соціальними зумовленостями (антропологічний варіант) чи біосоціальними детермінаціями (клінічний варіант) (Sheehan, 2021; Belgrano, 2021; Davey, 2022; Francq et al. 2023; Grobler, 2023).

Аргумент Редкліффа-Брауна та віднайдений парадигмальний парадокс акцентують

ставлення до індивіда як до простого елемента соціальної системи, що існує та виховується тільки завдяки ній. В той же час, не можна забувати також про юридико-психологічне значення наукового доробку Едварда Евана Еванса-Прітчарда (1902-1973). Як і Броніслав Малиновський чи Альфред Редкліфф-Браун, цей вчений спеціалізувався на теоретичних проблемах соціології та культурології, активно досліджував прикладну етнографію (Djordjevic, 2020; Mills, 2013). Ще в більшій мірі, аніж Редкліфф-Браун, англієць Еванс-Прітчард зосередився на використанні та вдосконаленні методів польової етнографії (Marrero González, 2022). Відповідно, саме Еванс-Прітчард став першим послідовним адептом студій у сфері політичної антропології. Йому належить тлумачення соціальної антропології як дисципліни, що характеризує і порівнює соціальні інститути різних етнокультурних спільностей задля виявлення універсальних закономірностей (Evans-Pritchard, 1951; Österman, 2021).

Ще більший вплив безпосередньо на юридичну психологію мали антропологічні студії Меєра Фортеса (1906-1983). Цей південноафриканський учений спеціалізувався на психології під час навчання у Кейптаунському університеті та Лондонській школі економіки. Фортесівське трактування соціальної антропології засноване на системному підході соціальних ролей, родинних структур та владних інститутів у порівняльно-етнографічному контексті (Fortes, 2021; Kuper, 2016).

Серед усіх класиків соціальної антропології, орієнтовану на британське інтелектуальне співтовариство, М. Фортес мав найкращу

психологічну підготовку. Це дозволило йому стати одним із найперших практиків структурного функціоналізму в крос-культурних студіях. Спеціалізуючись на племінних угрупованнях Африки, вчений присвячував свої дослідження суспільству як коаліції індивідів, які мають свої власні соціально зумовлені та культурно спрямовані функції. В цьому сенсі, структурний функціоналізм Меєра Фортеса був безперечно соціально детермінований, як і специфічне розуміння поняття «культура» (Linares Matás, 2023; Eriksen, 2022).

Фортеса завжди глибоко цікавили родинні зв'язки, усвідомлення не лише родинності та сімейності, але й самої ідеї спорідненості. Відповідно, психолог та антрополог зібрав низку фундаментальних спостережень щодо побутування культу предків. Свої африканські спостереження, як і антропологи Малиновський, Редкліфф-Браун, Еванс-Прітчард, М. Фортес намагався використовувати в якості критерію для соціально-орієнтованої ретроспекції так званих «західних спільнот» (Fortes, 2018).

Дослідження, подібні за змістом та активним застосуванням структурно-функціонального аналізу до фортесівських, послідовно проводив також новозеландський і британський етнолог, соціолог, антрополог Вільям Раймонд Фьорст (1901-2002). Зрештою, він обійняв посаду професора антропології у Лондонській школі економіки та політичних наук. Він постулював соціальну антропологію як науку про способи організації людських груп в умовах процесів соціальної стабільності та нестабільності. Крім того, Вільям Р. Фьорст зосередився на «спільнотах, що зміню-

ються» та заклав академічні основи соціальної та політичної транзитології (Firth, 1951). Очевидно, що спільноти в транзиті демонструють набагато більше прихованих стимулів зростання та чинників консервації, а також надають незрівнянно потужнішу фактографічну базу для порівняльно-аналітичних висновків. Відтак, аргумент В. Р. Фьорста можна сприйняти як методологічну формулу: досліджувати потрібно насамперед транзитивні спільноти, що переходять від традиційного соціально-культурного укладу до модерністських форм соціального буття (Laviolette, 2020).

Процеси модернізації та соціально-культурної трансформації учорашніх традиційних суспільств видавалися вкрай актуальними соціальним (також і культурним) антропологам у першій половині та середині ХХ ст. (Steizinger, 2020). Цілком закономірно, що завдяки домінуванню антропологічного світосприйняття, вони перейшли із соціологічних та етнокультурологічних студій у предметну площину юридичної психології. Незважаючи на важливу роль напрацювань Малиновського, Редкліффа-Брауна, Еванса-Прітчарда та навіть антрополога із психологічною освітою Форте-са, значення особистості саме новозеландця Фьорста потрібно акцентувати окремо.

На наш погляд, не втратила своєї актуальності дослідницька програма Б. Малиновського яка наголошувала: кожне суспільство підрозділяється на соціальні групи різних рівнів (Vaz da Silva, 2021). Однак, їх поєднує система метагрупових функцій, що втілюються культурою. Натомість, культура в кожному суспільстві виконує специфічні локальні функції, що суттєво відрізняють суспільства як

набори метагрупових функцій одне від одного. Врешті-решт, структурним елементом культури за Малиновським виступає право, що так само виступає партикуляризованою функцією культурного розвитку. Важливо також усвідомлювати, що культура як соціалізована мораль втілюється далеко не тільки в творчих проявах особистостей або в мистецтві як сфері людського духу, але й у соціальних інститутах (Malinowski, 1944; Firth, 1951). Буквально кожен інститут суспільства є функціональним вираженням культурогенезу (Foks, 2020). Отже, будь-яка соціальна криза мусить вважатися одночасно кризою культури.

Право для соціальної антропології є тільки автономною сферою прояву культури, та, по суті, має статус її інституту. І культура, і право, за своїми визначеннями, однаково регламентують соціальне життя. В обох випадках, правила детермінуються тріадою моралі, традицій і звичаїв (Ledvinka, 2020). Тобто всі феномени моральності мають водночас правову природу та навпаки, що, втім, далеко не завжди відповідає філософсько-правовим засадам позитивного права (Foblets, et al., 2022). Разом із тим, переважна більшість adeptів культурно-історичного підходу теорії та історії держави і права ХХ ст. повинні дякувати соціальним антропологам за структурно-функціональну методологічну модернізацію культурно-центричної інтерпретації правових норм. Усе це якісно вирізняло оновлений напрямок юридичної психології від автономно-вольових тлумачень французьких енциклопедистів ХVIII ст. та утопічних трактатів континентальних європейських соціалістів ХІХ ст. (Hodges, 2019).

ОБГОВОРЕННЯ

Розглянуті теоретичні тенденції всього лише передбачають взаємний відхід філософії та психології права в другій половині XX ст. і на початку XXI ст. від редукцій у розумінні позитивного і природного права. Тож цей відхід вкотре підтверджує реальність феноменологічного повороту «назад до Гегеля!». Як відомо, Г.-В.-Ф. Гегель неодноразово застерігав від психологічних редукцій у тлумаченні засадничих понять і колізій систем позитивного чи природного права. Щоправда в оригінальному гегеліанському трактуванні, системи права зображаються металогічними категоріями, в яких індуктивні елементи структурної будови межують з дедуктивними змінними. Тобто всередині кожної з цих правових систем відзначається риса нерозривності вертикальних зв'язків (до прикладу, індивіда та буття в природному праві чи громадянина та держави в позитивному праві) (Hegel, 1896; Berryessa, et al. 2022).

Гегеліанський принцип доволі простий: індивід візуалізує та рефлексує буття, тим самим генеруючи його сутність, тоді як буття онтологічно народжує та соціально творить індивіда, роблячи те ж саме; громадянин не може існувати у своєму статусі без держави, тоді як держава не здатна існувати без громадянина з його сутністю та статусом. Саме гегеліанська простота початку XIX ст., а не модерністські чи аналітичні редукції XX ст., дозволяє усвідомити всю діалектичну глибину внутрішньої структури природного та позитивного права (Assalone, 2022; Lipari, 2022; Trujillo, 2022). В цьому контексті, де мислення індивіда про буття є його «трансляцією», а усвідом-

лення громадянином необхідності держави є її «прообразом», неможливо щонайменше обійтися без категорій «свідомість» та «мислення». В концептуальних рамках картезіанства людина є істотою мислячою, тоді як право (і природне, і позитивне) є феноменом, що з'являється виключно внаслідок його усвідомлення (Stettler & Sharpe, 2022; Pimenta, 2020).

Натомість доктрина зосередження компетенцій юридичних психологів у прикладному супроводі судочинства (Münsterberg, 1914), втілена визначенням Роберта Ваймара (п. 1.1.), безпосередньо пов'язана з клінічною парадигмою. Проте, слід застерегти читачів від логічної редукції антропологічної парадигми як широкої і міждисциплінарної, а клінічної парадигми як вузької та інтрадисциплінарної (Weimar, 2008; Weimar, 1996). Такі оцінки природно шкодять інтегративному підходу до антропологічної та клінічної парадигм, а також генерують обов'язкове для фази «наукової кризи» (Hoyningen-Huene, 2022) конкурентне середовище. Вважаємо ці тенденції абсолютно негативними в сучасних концептуально-філософських умовах, коли унаочнення протистояння постмодернізму, модернізму та примордіалізму потребує чіткого постулювання власної теоретико-методологічної позиції.

Більшість публікацій за останні п'ять років присвячені безпосередньо проблематиці психології права на сучасному етапі, ігноруючи періоди її розвитку як окремої галузі (Hunt & Shepherd, 2023; Rose & Maylea, 2023; Trigger, 2023). Наша робота прагне охопити основні передумови конституювання перших

парадигм у юридичній психології, поява котрих забезпечила відокремлення останньої від інших гуманітарних та соціально-поведінкових наук. В контексті вітчизняних та зарубіжних досліджень на дану проблематику антропологізм та клініцизм (медико-психологічний та медико-психіатричний напрямки) зазвичай розглядаються як окремі галузі наукового знання, не дотичні до психолого-правової проблематики (Goodale, 2021; Kaiser & Weaver, 2022; Sheehan, 2021). Натомість, ми пропонуємо розглянути ключові ідеї їх представників як передумови для формування двох історичних юридико-психологічних парадигм, вказуючи на інтегративний характер цього процесу.

ВИСНОВКИ

Справа інтегративного осмислення антропологічної та клінічної парадигм юридичної психології потребує комплексного переосмислення права як культурного феномену. І йдеться не лише про теоретичні категорії «правової культури» чи «правової свідомості», але й про організацію радикально інакших за методологічною структурою наукових досліджень щодо оцінки якості життя в правовій сфері.

Кожне суспільство утворює мережу вертикальних і горизонтальних зв'язків виключно внаслідок самоусвідомлення. Отже, культура є процесуальним відображенням колективної свідомості. Абсолютно аналогічно В. Р. Фьорст тлумачив право як сферу соціальних норм, що формуються традиційними інститутами. Він навіть йшов далі та намагався трактувати право в якості системи соціалізованих моральних норм, що за духом відповідало до-

слідницькій програмі Броніслава Малиновського.

Практичне значення отриманих результатів. Інтегративний підхід до розгляду клінічної та антропологічної парадигм юридико-психологічної науки дозволив з'ясувати, що зберігаючи ряд засадничих відмінностей, вони мають спільний базис – розуміння індивіда виключно як структурної одиниці соціальної групи, котрий перебуває у вертикальному взаємозв'язку із державними інституціями (з точки зору позитивного права) та буттям (з точки зору природного права). Відповідно, отримані результати вказують на те, що при проведенні досліджень варто враховувати соціально-культурний контекст в якому перебуває правова система, що значно підвищує роль антропологізму в психолого-правових студіях.

Перспективи подальших досліджень.

Аналіз тенденцій розвитку провідних парадигм у юридичній психології ХХ століття дає нам змогу визначати передумови, тенденції розвитку та їхню трансформацію у третьому тисячолітті нашої ери. Однак, у соціологічних термінологічних координатах початку ХХ ст. конкретизовані вище «маршрути» філософії та психології права можна було би пояснити як варіації у студіюванні писаних норм (позитивне право) та неписаних норм (природне право). Однак, подібна характеристика в методологічних і постмодерністських реаліях початку ХХІ ст. видається застарілою та некоректною. Відповідно, як у юридичній психології, так і в філософії права, відбувається поворот до логічного психологізму, що відкриває можливості подальшого розвитку юридико-психологічної проблематики.

References :

- Assalone, E. (2022). El consumo en Hegel. de la filosofía del derecho a la fenomenología del espíritu. *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, 39(1), 147-156. <https://doi.org/10.5209/ashf.72673>
- Bank, A. (2015). Fatheringvolkekunde: Race and culture in the ethnological writings of Werner Eiselen, stellenbosch university, 1926-1936. *Anthropology Southern Africa*, 38(3-4), 163-179. <https://doi.org/10.1080/23323256.2015.1075854>
- Belgrano, M. (2021). «World» and «Paradigm» in Heidegger and Kuhn. *Franciscanum*, 63(175), 1-16. <https://doi.org/10.21500/01201468.4716>
- Berryessa, C. M., Allely, C. S., De Vel-Palumbo, M., & Granot, Y. (2022). Editorial: Social psychological process and effects on the law. *Frontiers in Psychology*, 13, 990167. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.990167>
- Cayli, M. B. (2020). The cultural anthropology of protest against perceived injustice: Introduction to the special issue. *Anthropological Notebooks*, 26(1), 1-11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4300433>
- Chin, T., Caputo, F., Lin, C., & Hu, F. (2022). Editorial: Understanding cognitive differences across cultures: Integrating neuroscience and cultural psychology. *Frontiers in Psychology*, 13, 1041734. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1041734>
- Chkhaidze, T., & Surmanidze, L. (2019). Culture and individual action: Rebuilding the broken dialog between anthropology and psychology. *Human Arenas*, 3(3), 421-434. <https://doi.org/10.1007/s42087-019-00091-9>
- Davey, K. (2022). What is Kuhn's Problem? Epistemology & Philosophy of Science, 59(4), 111-125. <https://doi.org/10.5840/eps202259461>
- de Munck, V. C., & Bennardo, G. (2019). Disciplining culture: A sociocognitive approach. *Current Anthropology*, 60(2), 174-193. <https://doi.org/10.1086/702470>
- Diriwächter, R. (2021). Remembering Wilhelm Wundt and the second leipzig school of psychology. *Human Arenas*, 4(1), 5-19. <https://doi.org/10.1007/s42087-020-00158-y>
- Djordjevic, C. M. (2020). When clarity and consistency conflicts with empirical adequacy: Conceptual engineering, anthropology, and Evans-Pritchard's ethnography. *Synthese*, 198 (10) 9611-9637. <https://doi.org/10.1007/s11229-020-02666-4>
- Eriksen, T. H. (2022). Axel Sommerfelt in the history of social anthropology. *History and Anthropology*, 1-8. <https://doi.org/10.1080/02757206.2022.2034624>
- Evans-Pritchard, E. E. (1951). *Social Anthropology*. London: Cohen & West Ltd. 140 p. https://monoskop.org/images/c/cb/Evans_Pritchard_E_E_Social_Anthropology_1951.pdf
- Firth, R. W. (1951). *Elements of social organization*. London: Watts, 293 p. <https://archive.org/details/elementsofsocial00firt/page/n7/mode/2up>
- Foblets, M.-C., Gaudreault-DesBiens, J.-F., & Graziadei, M. (2022). Legal scholars engaging with social anthropology: Hardships and gains. *German Law Journal*, 23(7), 911-919. <https://doi.org/10.1017/glj.2022.66>
- Foks, F. (2020). Constructing the field in interwar social anthropology: Power, personae, and paper technology. *Isis*, 111(4), 717-739. <https://doi.org/10.1086/712138>
- Fortes, M. (1964). *African political systems*. Published for the International African Institute by the Oxford University Press. 327 p. <https://dn790009.ca.archive.org/0/items/AfricanPoliticalSystems/AfricanPoliticalSystems.pdf>
- Fortes, M. (2018). Oedipus and job in West African religion: The 1956 Frazer lecture. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 8(1-2), 394-413. <https://doi.org/10.1086/698432>
- Fortes, M. (2021). *Time and Social Structure and Other Essays*. New York: Taylor & Francis Group. 312 p. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781000325478_A41115419/preview-9781000325478_A41115419.pdf
- Francq, A., Saumitou-Laprade, P., Vernet, P., & Billiard, S. (2023). A paradigm shift, or a paradigm adjustment? The Evolution of the Oleaceae Mating System as a Small-Scale Kuhnian Case Study. *The Quarterly Review of Biology*, 98(2), 61-83. <https://doi.org/10.1086/725275>
- Glenney, B. (2023). David Howes, Sensorial Investigations: A History of the Senses in Anthropology, Psychology, and Law. *Social History of Medicine*, 38(1), 175-177. <https://doi.org/10.1093/shm/hkad103>
- Goldberg, N. (2023). Kantian views of empirical truth. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Philosophia*, 23-31. <https://doi.org/10.24193/subbphil.2023.1.02>
- Goodale, M. (2021). After international law: Anthropology beyond the «age of human rights». *AJIL Unbound*, 115, 289-293. <https://doi.org/10.1017/aju.2021.42>
- Grobler, A. (2023). Incommensurability explained in the terms of presuppositions. A comment to Kuhn's thesis on radical meaning variance. *Studia Historiae Scientiarum*, 22, 239-258. <https://doi.org/10.4467/2543702xshs.23.005.17696>
- Hunt, J. S., & Shepherd, S. M. (2023). Racial justice in psycholegal research and forensic psychology practice: Current advances and a framework for future progress. *Law and Human Behavior*, 47 (1), 1-11. <https://doi.org/10.1037/lhb0000526>
- Hegel, G. W. F. (1896). *Philosophy of right* (S. W. Dyde, trans.). London: G. Bell and sons. 410 p. <https://archive.org/details/cu31924014578979/page/n8/mode/2up>
- Heidegger M., (1927). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 450 s. https://archive.org/details/sein_und_zeit/mode/1up

- Heidegger, M. (1914). *Die Lehre vom Urteil im Psychologismus: Ein kritisch-positiver Beitrag zur Logik*. Leipzig: Barth viii+110 s.
- Hodges, M. (2019). History's impasse: Radical historiography, leftist elites, and the anthropology of historicism in southern France. *Current Anthropology*, 60(3), 391-413. <https://doi.org/10.1086/703204>
- Holden, L. (2019). Cultural expertise and law: An historical overview. *Law and History Review*, 38(1), 29-46. <https://doi.org/10.1017/s073824801900049x>
- Hoyningen-Huene, P. (2022). Is Kuhn's «World Change through Revolutions» Comprehensible? *Epistemology & Philosophy of Science*, 59(4), 55-72. <https://doi.org/10.5840/eps202259458>
- Kaiser, B. N., & Weaver, L. J. (2022). Culture-bound syndromes, idioms of distress, and cultural concepts of distress: New directions for an old concept in psychological anthropology. *Transcultural Psychiatry*, 59(4), 395-398. <https://doi.org/10.1177/13634615221110665>
- Kuhn, T. S. (1961). The Function of Dogma in Scientific Research. A. C. Crombie (ed.). *Scientific Change* (Symposium on the History of Science, University of Oxford). pp. 347-369.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. International Encyclopedia of Unified Science (Vol. 2, No. 2). University of Chicago Press. xvii+210 p.
- Kuper, A. (2016). Meyer Fortes: The person, the role, the theory. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 34(2). <https://doi.org/10.3167/ca.2016.340209>
- Laviolette, P. (2020). Mana and Māori culture: Raymond Firth's pre-Tikopia years. *History and Anthropology*, 31(3), 393-409. <https://doi.org/10.1080/02757206.2020.1711748>
- Ledvinka, T. (2020). The disenchantment of the lore of law: Jacob Grimm's legal anthropology before anthropology. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 52(2), 203-226. <https://doi.org/10.1080/07329113.2020.1755577>
- Lévi-Strauss, C. (1958). *Anthropologie structurale*. Paris: Plon. 454 p. <https://archive.org/details/anthropologiestr00levi/page/454/mode/2up>
- Linares Matás, G. J. (2023). Memory, agency, and labor mobilization in the monumental funerary landscapes of southeastern Mauritania, West Africa. *Journal of Anthropological Archaeology*, 70, 101488. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2023.101488>
- Lipari, N. (2022). La naturalità del diritto positivo e la positività del diritto naturale. *Rivista Di Filosofia Del Diritto-Journal of Legal Philosophy*, 11(2), 245-252. <https://doi.org/10.4477/105783>
- Lombroso, C. (1871). *L'uomo bianco e l'uomo di colore. Letture sull'origine e le varietà delle razze umane*. Padova: Tip. F. Sacchetto. 213 p. https://archive.org/details/bub_gb_nXppzBTEFU8C/page/n3/mode/2up
- Lombroso, C. (1876). *L'uomo delinquente: studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie*. Milano: Hoepli. 255 p. <https://archive.org/details/luomodelinquente00lomb/page/254/mode/2up>
- Malinowski B. (1944), *A scientific theory of culture and others essays*. New York: Oxford university press. 228 p. https://monoskop.org/images/f/f5/Malinowski-Bronislaw-A_Scientific_Theory_of_Culture_and_Other_Essays_1961.pdf
- Marrero González, C. (2022). Análisis comparativo cognitivo y simbólico de las obras «La Domesticación del Pensamiento Salvaje» de Jack Goody in «Las Teorías de la Religión Primitiva» de E.E. Evans-Pritchard. Aplicaciones para la Educación y para la Enfermería. *Cultura de los Cuidados*, (64). 216-227. <https://doi.org/10.14198/cuid.2022.64.18>
- Mathias, J., Gulbas, L. E., Chin, M., & Perry, T. E. (2020). Interrogating culture: Anthropology, social work, and the concept trade. *Journal of Social Work*, 21(4), 631-650. <https://doi.org/10.1177/1468017320920566>
- Mauss M., & Paulme, D. (1967), *Manuel d'ethnographie*. Paris : Payot. 283 p. <https://archive.org/details/manueldethnograph0000maus/page/n7/mode/2up>
- Mills, M. A. (2013). The opposite of witchcraft: Evans-Pritchard and the problem of the person. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 19(1), 18-33. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12001>
- Münsterberg, H. (1914). *Psychology and social sanity*. Doubleday, Page & Company. 320 p. <https://doi.org/10.1037/13861-000>
- Nevelska-Hordieieva, O., Kachurova, S., & Voitenko, D. (2021). History of the regulatory field in philosophical and legal context history of the regulatory field in philosophical and legal context. *Revista Notas Historicas Y Geograficas*, 26, 68-94.
- Niehaus, I. (2017). Anthropology at the dawn of apartheid. *Focaal*, 2017 (77), 103-117. <https://doi.org/10.3167/fcl.2017.770109>
- Orlandi, F. (2023). Reassessing the legacy of Cesare Lombroso: Criminal anthropology in the expert testimony of Mario Carrara, 1910-1930. *Forensic cultures in modern Europe*, 147-168. <https://doi.org/10.7765/9781526172358.00011>
- Orrù, A. (2023). Paolo Marzolo and Cesare Lombroso: A semiotic-medical inheritance between word, sounds, and face. *Chinese Semiotic Studies*, 19(3), 403-427. <https://doi.org/10.1515/css-2023-2012>
- Österman, T. (2021). Cultural relativism and understanding difference. *Language & Communication*, 80, 124-135. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2021.06.004>
- Pavlova, T., Zarutskaya, E., Pavlov, R., & Kolomoichenko, O. (2019). Ethics and law in Kant's views: The principle of complementarity. *International Journal of Ethics and*

- Systems*, 35(4), 651-664. <https://doi.org/10.1108/ijoes-04-2019-0080>
- Pimenta, T. L. (2020). The abyss of right: Hegel's philosophy of right and the question of poverty. *OEconomia*, (10-4), 729-757. <https://doi.org/10.4000/oeconomia.9913>
- Radcliffe-Brown, A. R. (1952). *Structure and function in primitive society, essays and addresses*. London: Cohen & West. 219 p. <https://dn760003.eu.archive.org/0/items/structurefunctio00radc/structurefunctio00radc.pdf>
- Rose, M., & Maylea, C. (2023). The case for implementing legal clinical supervision within legal practice, and recommendations for best practice. *Griffith Law Review*, 32(3), 259-285. <https://doi.org/10.1080/10383441.2023.2260731>
- Salgar, E. (2023). Thomas S. Kuhn and the transformation of the concept of «Scientific progress» *Beytulhikme an International Journal of Philosophy*, 13(13:3), 130-157. <https://doi.org/10.29228/beytulhikme.69294>
- Scalise Sugiyama, M., & Reilly, K. J. (2023). Cross-cultural forager myth transmission rules: implications for the emergence of cumulative culture. *Evolution and human behavior*, 566-583. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2023.01.012>
- Sheehan, C. (2021). Psychological anthropology and medical anthropology: a brief history of ideas and concepts. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 39(2), 115-120. <https://doi.org/10.1017/ipm.2021.34>
- Steizinger, J. (2020). From Völkerpsychologie to cultural anthropology: Erich Rothacker's philosophy of culture. *HOPOS: The Journal of the International Society for the History of Philosophy of Science*, 10(1), 308-328. <https://doi.org/10.1086/707912>
- Stettler, M. J., & Sharpe, M. (2022). Of cartesianism and spiritual exercises in advance. *Philosophy Today*, 66(3), 471-489. <https://doi.org/10.5840/philtoday2022318445>
- Tomičić, A. (2022). Rascjepi i presjeci antropologije i socijalne psihologije – interdisciplinarnost kroz teoriju socijalnih reprezentacija kao strategija u kulturnim studijima. *Studia Ethnologica Croatica*, 34, 277-307. <https://doi.org/10.17234/sec.34.12>
- Trigger, D. (2023). Anthropology in australian indigenous legal cases: What i've learned from the law and what lawyers learned from me. *Anthropological Forum*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/00664677.2023.2278402>
- Trujillo, I. (2022). Introduzione. Per una filosofia del diritto positivo alternativa al giuspositivismo. *Rivista Di Filosofia Del Diritto- Journal of Legal Philosophy*, 11(2), 231-244. <https://doi.org/10.4477/105782>
- Vandendriessche, E. (2022). The concrete numbers of «primitive» societies: A historiographical approach. *Historia Mathematica*, 59, 12-34. <https://doi.org/10.1016/j.hm.2022.01.006>
- Vaz da Silva, F. (2021). Metaphor in comparative studies, or, the folklore of anthropology: Frazer, Malinowski, Trobriand, and us. *Folklore*, 132(4), 343-366. <https://doi.org/10.1080/0015587x.2021.1923956>
- Verbuyst, R., & Galazka, A. M. (2023). Introducing «navigating failure in ethnography»: A forum about failure in ethnographic research. *Journal of Organizational Ethnography*, 61-75 <https://doi.org/10.1108/joe-10-2022-0027>
- Weimar, R. (2008). *Einheit und Vielfalt der Rechtstheorie*. Berlin: Duncker & Humblot. 725 p. https://www.duncker-humblot.de/files_media/leseproben/9783428518401.pdf
- Weimar, R. (1996). *Psychologische Strukturen richterlicher Entscheidung*. Stämpfli Verlag. XIII+221 p.
- Zitzewitz, K., & Ciotti, M. (2022). Art and anthropology: Twenty-five years of the traffic in culture. *Journal of Material Culture*, 27 (1), 3-9. <https://doi.org/10.1177/13591835221074151>

Viktoriia Petrushenko

Doctor of Science in Medicine, Professor, National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya (Ukraine)

CONCEPTUAL DIRECTIONS FOR ESTABLISHING PARADIGMS IN LEGAL PSYCHOLOGY

ABSTRACT

Background. In the context of the theory of the development of science, according to T. S. Kuhn, the field of knowledge must pass the pre-scientific stage of formation before the constitution of scientific paradigms and positioning as a separate science. The process of constituting a scientific paradigm involves the accumulation of ideas, theories, and concepts that form a set of attitudes with an axiomatic character. Accordingly, to determine the conditions for the formation of individual directions in legal psychology, it is necessary to systematize the conceptual directions of epistemological development that preceded the formation of paradigms in the psychology of law.

Objective. To determine the main theoretical prerequisites for the formation of anthropological and clinical paradigms in legal psychology.

Methods. The systemic method was used to determine the main epistemological starting positions of scientific knowledge and to analyze its subsequent implementation in legal and psychological contexts. The structural-functional and comparative method helped to identify the

main characteristic features of the formation of clinical and anthropological paradigms in legal psychology.

Results. The updated direction of legal psychology is distinguished from the autonomous-volitional interpretations of French encyclopedists of the 18th century. and utopian treatises of continental European socialists of the 19th century. At the end of the 19th century, the process of formation of clinicism and anthropology in legal psychology takes place, which is determined by the philosophical and branchial influences of social and cultural anthropology, medicine, leading trends in the philosophy of the 19th and 20th centuries, as well as criminology.

Conclusions. The main positions of social and cultural anthropology and their characteristic features, which determined the principles of the formation of the anthropological paradigm in psychology. The interdisciplinary nature of the development of the clinical paradigm in legal psychology is determined, and the main theoretical prerequisites for the formation of the clinical paradigm with the anthropological paradigm of legal psychology are compared.

Keywords: *legal psychology, paradigm, clinical paradigm, anthropological paradigm, determinism.*

How to cite (як цитувати):

Petrushenko, V. (2024). CONCEPTUAL DIRECTIONS FOR ESTABLISHING PARADIGMS IN LEGAL PSYCHOLOGY. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 10(1), 51–66. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.5> [in Ukrainian]

Петрушенко, В. (2024). КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ КОНСТИТУЮВАННЯ ПАРАДИГМ У ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ. *ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС*, 10(1), 51–66. <https://doi.org/10.31108/1.2024.10.1.5>

Дата отримання статті: 03.11.2023

Дата рекомендації до друку: 25.12.2023

Дата оприлюднення: 31.01.2024

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

Випуск 10 № 1 (81) / 2023

(українською, російською, англійською мовами)

за редакцією *Максименка С. Д.*

Технічний редактор С. С. Клімовський

Комп'ютерна верстка Т.І. Мельничук

Коректор С.С. Клімовський

Обкладинка А. Бобровницька

Редакційна колегія може не розділяти думку авторів.

За достовірність поданих до друку матеріалів відповідальність несуть автори. Редакційна колегія залишає за собою право наукового редагування.

Передрук матеріалів можливий за погодженням з редакцією та авторами наукових праць.

Електронне видання: <http://www.apsijournal.com>

Автор логотипу — Віктор Кириченко

Підп. до друку 31.01.2024.

Тираж: 150 екземплярів.

Адреса редакції: 01033, Україна, місто Київ, вулиця Паньківська, будинок 2.